

№ 2, 215. 11.04.2023

МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

АКАДЕМИК

АСТАНА

www.journal-academic.com

“Международный научный журнал АКАДЕМИК”

№ 2 (215), 2023 г.

АПРЕЛЬ, 2023 г.

Издаётся с июля 2020 года

Астана
2023

Содержание

МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ФИЗИКАЛЫҚ ГЕОГРАФИЯНЫ ОҚЫТУДАҒЫ АҚПАРАТТЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІ ДАМУЫ ЖОЛДАРЫ Жауынбаева Д.	4
ЕРЕКШЕ БІЛІМ БЕРУДІ ҚАЖЕТ ЕТЕТІН БАЛАЛАРДЫ ӨЛЕУМЕТТЕНДІРУДІҢ ЕРЕКШЕЛІГІ Брғалиева К.К.	12
ҚАРЫМ - ҚАТЫНАС ПЕН МӘДЕНИЕТТІҢ ӨЗАРА БАЙЛАНЫСЫ Сәбитқызы Самал.	17
ПСИХИКАЛЫҚ ДАМУЫ ТЕЖЕЛГЕН БАЛАЛАРДЫ МЕКТЕПТЕ ДАЯРЛАУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ Борис Томерис Серікқызы.	21
БІЛІМ БЕРУДЕ МЕДИА-РЕСУРСТАРДЫ ПАЙДАЛАНУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ Чапай Алтынай Едилқызы.	25
ЗАМАНАУИ ЛАНДШАФТ ДИЗАЙНЫНДАҒЫ КЕРАМИКАЛЫҚ КІРПІШ Жанғлышов Бағдар Мұханбетұлы, Ізтлеу Руслан Алмазұлы, Рысқалиев Мұратбай Жанайдарович.	30
НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМНЫЕ АСПЕКТЫ ДОСУДЕБНОГО РАССЛЕДОВАНИЯ В ЭЛЕКТРОННОМ ФОРМАТЕ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН Токтасынов Ануарбек Есен-Аманович.	35
САЯСИ ДИСКУРСТАР НЕГІЗІНДЕ ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ БІРЛІКТЕРДІ ФРАНЦУЗ ТІЛІНЕН ОРЫС ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНЕ АУДАРУДЫҢ ПРАГМАСТИЛИСТИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ Магистрант Басари Х.Х., Айтжанова Г.Д.	42
ФИЗИКАНЫ ОҚЫТУДА ЗАМАНАУИ ОҚУ ҮРДСІНДЕ ЦИФРЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ РЕСУРСТАРЫН ПАЙДАЛАНУ Амиров Таир Алматыович, Сагимбаева Ш.Ж.	46
ИССЛЕДОВАНИЕ ВЛИЯНИЯ СОВРЕМЕННЫХ ОНЛАЙН-КОММУНИКАЦИЙ НА ПОВЕДЕНИЕ ПОТРЕБИТЕЛЯ Толегенова Аяна Райымбекқызы.	51
ШИФРОВАНИЕ, СОХРАНЯЮЩЕЕ ФОРМАТ Тешебаев Ә.К.	54
ВИРТУАЛЬНАЯ РЕАЛЬНОСТЬ: ОБЗОР Кан Игорь Владиславович.	60
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР САЯСАТЫНДАҒЫ БАҚ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚОҒАМДАҒЫ МАҢЫЗЫ Мауленбай Малика.	64
ҚАЗАҚСТАН-ТҮРКИЯ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫ: БАҒЫТТАРЫ МЕН БОЛАШАҒЫ Сыздық Әсем Бақытжанқызы.	68
ӘЛЕМДІК ЭКОНОМИКАДАҒЫ ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА БИЗНЕСТІҢ РӨЛІ Әбуғалиев Ықылас Мұхтарұлы.	74
WORD2VEC АЛГОРИТМДЕРІН ҚОЛДАНА ОТЫРЫП, ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ МӘТІНДІК АҚПАРАТТАРДЫ ӨНДЕУ Ж.Н. Агжанова, О.Ж. Мамырбаев.	78
ПОНЯТИЕ «ИНВАЛИД» КАЗАХСТАНСКОМ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ И ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ ДРУГИХ СТРАН Касен Ансаган Канатқызы.	84

МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ФИЗИКАЛЫҚ ГЕОГРАФИЯНЫ ОҚЫТУДАҒЫ АҚПАРАТТЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІ ДАМУ ЖОЛДАРЫ

Жауынбаева Д.

*Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан*

Аңдатпа

Кім ақпаратқа ие болса, ол әлемге иелік етеді.

Қазіргі қоғам ғылым мен техниканың қарқынды дамуымен, жаңа ақпараттық технологиялардың пайда болуымен, адамдардың өмірін түбегейлі өзгертетін ақпараттың үлкен ағынымен сипатталады. Білімнің жаңару қарқыны соншалықты жоғары, адам өмір бойы бірнеше рет қайта оқып, жаңа мамандықтарды игеру керектігі туындайды. Қазір қоғам үшін қызметкерлердің оқу қабілеті, ұйымшылдық, дербестік, коммуникативтілік, ақпаратпен жұмыс істей білу, өзін-өзі реттеу және өзін-өзі бақылау, жауапкершілік, сенімділік, жоспарлау қабілеттері сияқты қасиеттері сұранысқа ие болуда. Осылайша, қазіргі заманғы мектептің жаңартылған білім саласының түлектері, ең алдымен, оқуларын дамытып, болашаққа дайын болуды мақсат етеді. Үздіксіз білім беру шындық пен қажеттілікке айналады. Табысты білім алу және ең алдымен өзін-өзі тәрбиелеу үшін адам бірқатар құзыреттерге ие болуы керек, олардың ішінде ақпараттық құзыреттілікті негізгі деп санауға болады. Мектеп біліміндегі физикалық география пәніне ақпараттық құзыреттіліктің маңыздылығы жоғары екенін атап өткім келеді. Онда көптеген ақпарат көздері бар. Ақпарат негізінде мектептегі географиялық білім мазмұнының барлық компоненттері қалыптасады (білім, дағды, шығармашылық қызмет тәжірибесі, іс-әрекетке эмоционалды-құндылық қатынас тәжірибесі). Сондықтан оқушылардың ақпараттық құзыреттілігін қалыптастыру қажет.

Түйін сөздер: инновация, физикалық география, технология, ақпараттық-құзыреттілік, педагогика, үдеріс.

Кіріспе.

Дәстүр бойынша, мектептегі білім берудің мақсаты мектеп түлектері тек меңгеріп кету болды, олар тек дағдылар жиынтығымен анықталды. Бүгінгі таңда бұл тәсіл жеткіліксіз болып шықты, себебі бүгінгі қоғамға (кәсіптік оқу орындарына, өндіріске, отбасына) бәрін білетіндер мен көп сөйлейтіндер емес, болашақ өмірге қосылуға дайын, олардың алдында тұрған өмірлік және кәсіби мәселелерді іс жүзінде шеше алатын түлектер қажет. Бүгінгі таңда басты міндет-проблемалық жағдайға тап болған кезде оны шешудің бірнеше әдісін таба алатындай, шешімін негіздей отырып, ұтымды әдісті таңдай алатындай дәрежедегі түлекті дайындау болып отыр. Негізгі қайшылық-қазіргі ақпараттық кеңістіктегі географияны зерттеудегі дәстүрлі білім беру технологияларының тиімділігінің жеткіліксіздігінің жоғары деңгейі. Ақпараттың ұлғаюы мен оны өңдеу мен игерудің ескі тәсілдері арасындағы қайшылық. Пәндік құзыреттілікті қалыптастыру үшін оқытудың жаңа құралдарын енгізу қажеттілігі. Менің педагогикалық идеям ақпараттық-коммуникативтік технологиялар арқылы әрі қарай білім берудің шарты ретінде және оқушылардың әлеуметтенуінің шарты ретінде негізгі құзыреттіліктерді қалыптастыру.

Зерттеу мақсаты: Мектеп оқушыларының физикалық географияны оқытудағы ақпараттық құзыреттілікті дамыту жолдарын қарастырып зерттеу.

Білім барлық уақытта адамның дамуына бағытталған. Қазіргі білім берудің негізгі міндеті-оқушыны өз бетінше жұмыс істеуге үйрету, өз сұраныстарына, мүмкіндіктеріне, ұмтылыстарына сүйене отырып, өз білімінің жүйесін құру, сондай-ақ оның әлеуметтік тәжірибесін игеруін және жаңғыртуын қамтамасыз ету. "Құзыреттілік тәсіл" оқушының хабардарлығын емес, әртүрлі жағдайларда туындайтын мәселелерді шеше білуді бірінші

орынға қояды. Білім беруді жаңғырту стратегиясында атап өтілгендей, оқытудың нәтижесі зияткерлік, азаматтық-құқықтық, коммуникациялық, ақпараттық және өзге де салалардағы негізгі құзыреттіліктер жүйесі болуға тиіс.

Ғылымда әлі күнге дейін "құзыреттілік" термині туралы нақты түсінік жоқ, дегенмен құзыреттілік тәсілі білім беру жүйесінде кең таралған. Сөздіктер мен анықтамалықтар жалпы құзыреттілікті бөлісуді ұсынады (ағылш. competence) және жеке құзыреттер. Құзыреттілік-бұл маманның кәсіби міндеттердің белгілі бір класын шешуге жеке қабілеті. Құзыреттер жиынтығы: берілген пәндік салада тиімді қызмет ету үшін қажетті білім мен тәжірибенің болуы құзыреттілік деп аталады [1].

Құзыреттілік-бұл білім, дағдыларды, құндылық көзқарастарын жүйелі қолдану қабілетінде көрінетін және әлеуметтік, кәсіби және жеке контексте әртүрлі қайшылықтарды, мәселелерді, практикалық міндеттерді сәтті шешуге мүмкіндік беретін қызмет субъектісінің жаңа сапасы. Құзыреттілік-белгілі бір тұлғаның құзыреттілікті игеруінің объективті нәтижесі [2, Б. 49].

Негізгі құзыреттер иерархиясының нақты негізін а. в. Хуторский ұсынды. А. в. Хуторская 7 негізгі құзыреттілікті анықтады [1]: Біз соның ақпараттық құзыреттілігін қарастырайық. Ақпараттық құзыреттілік. Нақты объектілердің, ақпарат тасымалдаушылардың және ақпараттық технологиялардың көмегімен қажетті ақпаратты өз бетінше іздеу, талдау және таңдау, оны ұйымдастыру, түрлендіру, сақтау және беру қабілеттері қалыптасады. Бұл құзыреттілік оқушының іс-әрекетінің дағдыларын оқу пәндері мен білім беру салаларында, сондай-ақ қоршаған әлемде қамтылған ақпаратпен қамтамасыз етеді.

Бүгінгі таңда маңызды құзыреттерді жіктеу және бөлу мәселесі бойынша көптеген әртүрлі пікірлер бар. Ақпараттық құзыреттілік, авторларға және жіктеу әдістеріне қарамастан, әрқашан ең маңыздыларының бірі ретінде ұсынылады. PISA зерттеулерін талдау кезінде жалпы оқушылардың ақпаратпен жұмыс істей алмайтындығы анықталды: шашыраңқы фрагменттерді салыстыру, жалпы мазмұнды оның нақтылауымен байланыстыру, жетіспейтін ақпаратты мақсатты түрде іздеу, тұтас, шығармашылық талдау, мақсат қою, гипотеза жасау дағдыларына ие емес [3, 8-бет]. Демек, қазіргі мектептің міндеттерінің бірі-оқушылардың ақпараттық құзыреттілігін қалыптастыру.

Ақпараттық құзыреттілік-ақпаратпен жұмыс істеуге дайындық. Өз бетінше: шешілетін міндет тұрғысынан алынған ақпаратты өндіру, жүйелеу, сыни бағалау және талдау, дәлелді қорытынды жасау, өз қызметін жоспарлау және іске асыру кезінде алынған ақпаратты пайдалану, оны ұсыну қабілеті қалыптасады [2, Б.50].

"Ақпарат" термині латын тілінен шыққан ақпарат, түсіндіру, хабардар ету, экспозиция дегенді білдіреді. Ақпарат бұл ақпарат (хабарламалар) арқылы нақты әлемнің көрінісі. Хабарлама-бұл ақпаратты сөйлеу, мәтін, сандық деректердің суреті, графиктер, кестелер және т.б. түрінде ұсынудың бір түрі [4]. Ақпаратты қоршаған әлемнің құбылысы немесе объектісі туралы идеяларымызды өзгертетін өзара байланысты ақпарат, деректер, ұғымдар ретінде қарастыруға болады, яғни:

1. Кез-келген пәннің материалын мағыналы түрде зерттей білу, ондағы негізін бөлектеу және екінші ақпаратты қалдыру;
2. Талдау, салыстыру, жіктеу, себеп-салдарлық байланыстарды анықтау және т. б.;
3. Ойлардың нақты экспозициясын, сұрақтарға жауаптарды, көпшілік алдында сөйлеуді қалыптастыру;
4. Өз пайымдауларыңыздың дәлелдерін дұрыс келтіріңіз;
5. Қорытынды жасау, іс-қимыл жоспарын құру, тәуелсіздік көрсету.

Оқушылардың ақпараттық құзыреттілігінің қалыптасу деңгейін анықтау мақсатында шамамен өлшемдер әзірленді [4, Б. 115]. Деректер 1-кестеде келтірілген.

Кесте 1 – Оқушылардың ақпараттық құзыреттілігін қалыптасу критерийлері мен көрсеткіштері.

критерийлер	төменгі	орташа	жоғарғы
-------------	---------	--------	---------

	көрсеткіштері		
Ақпараттық қызметке Мотивация	ақпараттық қызметке оң уәждеме	ақпараттандыру процестеріне қоғамдық қабылданған құндылықтарға ақпараттық қызметке құндылық бағдарларының жүйесін қалыптастыру	ақпараттық қызметке, мүдделерге, сұраныстарға қажеттілік саласының жоғары деңгейі, оларды қанағаттандыруға ұмтылу
Ақпараттық білім	ақпаратты іздеу, сақтау, өңдеу және беру; тапсырмаға сәйкес ақпаратты көбейту – қарапайым көріністер негізінде	ақпаратты іздеу, сақтау, өңдеу, беру, оны талдау элементтерімен көбейту-ақпаратпен жұмыс істеу принциптері туралы білімге негізделген	ақпаратты іздеу, сақтау, өңдеу, беру, сондай-ақ оны қайта құру-ақпаратпен жұмыс істеу әдістері туралы жүйелік білім негізінде
Ақпараттық дағды	ақпаратпен жұмыс істеудің бастапқы дағдыларына ие; рефераттық жұмысты рәсімдеу және оны презентациямен бірге ұсыну дағдылары ішінара қалыптасқан	оқу және оқудан тыс қызмет шегінде ақпаратты пайдалану дағдыларын жеткілікті меңгерген; әр түрлі жұмыс түрлерін жобалау және жасау дағдылары, презентациялары	оқу және оқудан тыс қызмет шегінде ақпаратты пайдалану дағдыларын толық меңгерген; бұрын алынған білімді көрсете отырып, әртүрлі жұмыс түрлерін жобалау және құру дағдылары және оларды таныстыру қалыптастырылады.
Тұлғаның бәсекеге қабілеттілігі	өзін-өзі тәрбиелеуге, өзін-өзі жетілдіруге және өзін-өзі жүзеге асыруға ұмтылу	өзін-өзі тәрбиелеу, өзін-өзі жетілдіру және өзін-өзі жүзеге асыру дағдыларын көрсету; өзгермелі ақпараттық ортаға бейімделуге дайын болу	өзін-өзі тәрбиелеу, өзін-өзі жетілдіру және өзін-өзі жүзеге асыру дағдыларының жоғары көріністері; үздіксіз өзін-өзі тәрбиелеуге дайындық

Көрсетілген көрсеткіштердің ауырлық дәрежесі оқушылардың ақпараттық құзыреттілігінің қалыптасу деңгейлерінің (жоғары, орта, төмен) сипаттамасын құрады:

- төмен деңгей – бұл ақпараттық құзыреттілік құрылымының жекелеген компоненттерінің немесе олардың жеке элементтерінің көрінісімен сипатталатын деңгей. Оны өзектендіру шектеулі ақпараттық қызметте мүмкін;
- орта деңгей - бұл оқушылардың ақпараттық құзыреттілік құрылымының компоненттерін белсенді дамытуымен, оны өнімді ақпараттық қызметте өзектендіру мүмкіндігімен сипатталатын деңгей;
- жоғары деңгей-бұл ақпараттық құзыреттіліктің барлық компоненттерінің қарқынды дамуымен ғана емес, сонымен бірге өзін-өзі тәрбиелеу, өзін-өзі жетілдіру және өзін-өзі

жүзеге асыру деңгейіне көшумен, яғни бәсекеге қабілеттіліктің кейбір ерекшеліктерін дамытумен сипатталатын деңгей [5, Б.116].

Оқушылардың ақпараттық құзыреттілігін қалыптастыру үшін әртүрлі әдістер қолданылады. Ақпараттық құзыреттілікті қалыптастыру әдістерін ақпаратпен жұмыс істеу жөніндегі негізгі іс-қимыл түрлерімен топтастыруға болады [2, б.50].

Зерттеу материалдары мен әдістері. Негізгі мектептегі "География" пәні 7-сыныпта енгізіледі (5-6 -сыныпта Жаратылыстану пәні). География оқу курсы 11-сыныпта аяқталады. География бағдарламасы өзінің мазмұны, құрылымы және әдістемелік аппараты бойынша "Атамұра" т.б. баспалары шығаратын оқу-әдістемелік кешендерге сәйкес келеді.

Шамамен білім беру бағдарламаларында, физикалық география бойынша әдістемелік құралдарда оқушы географияны оқыту нәтижесінде ақпараттық құзыреттілік саласындағы қандай дағдылар мен дағдыларды игеруі керек екендігі атап өтілді:

1. оқу және анықтамалық құралдардан, сөздіктерден ақпаратты іздеу және таңдау;
2. картамен, жер бедерінің жоспарымен, глобуспен жұмыс істей білу және олардан ақпарат алу;
3. ұсынылған жоспарға сәйкес жұмыс істеу;
4. объектілердің сипаттамасын жасау;
5. қарапайым жоспар құру;
6. мәтінмен және мәтіндік емес компоненттермен жұмыс жасау;
7. аумақтың кешенді сипаттамасын жасау;
8. карталардан, оқулықтардан, статистикалық мәліметтерден және т.б. ақпаратты салыстыру, талдау, күнделікті өмірде қолдану. [6, б. 7; 11, б. 13,19,28,36,48].

2004 жылғы стандарттарды және жаңа FGOS LLC мектеп түлегі географиялық ақпараттың барлық дерлік көздерімен жұмыс істей алуы керек. Ақпаратпен жұмыс белгілі бір құрылымда, өсіп келе жатқан сынып бойынша дәйекті түрде құрылады. Оқушылар біртіндеп сыныптан сыныпқа физикалық географияның ақпарат көздерімен жұмыс істеу дағдыларын игереді. Бұл құрылым 2-кестеде келтірілген [7, 3-бет]. Осы негізде оқушылардың ақпараттық құзыреттілігін қалыптастыру үшін қажетті әдістер мен әдістерді таңдауға болады.

Кесте 2 – Оқу-ақпараттық дағдылар

7	8	9	10-11
Оқу және анықтамалық құралдардан, сөздіктерден ақпаратты іздеу және таңдау. Мәтінмен және мәтіннен тыс компоненттермен жұмыс: негізгі ойды бөліп көрсету, ұғымдардың анықтамаларын іздеу, қарапайым жоспар құру, сұрақтарға жауап іздеу, мәтіндерге сұрақтар қою. Объектіні сапалық және сандық сипаттауы.	Ақпаратты жіктеу және ұйымдастыру. Мәтінмен және мәтіннен тыс компоненттермен жұмыс: күрделі жоспар құру, логикалық жоспар құру тізбектер, кесте мәтіні бойынша құрастыру, диаграммалар. Әр түрлі типтегі мәтіндер жасаңыз (сипаттамалық, түсіндірме)	Әр түрлі формада ақпаратты ұсыну (жазбаша және ауызша) . Мәтінмен және мәтіннен тыс компоненттермен жұмыс: тезисті құрастыру, қорытындыларды, ақпаратты бір түрден екінші түрге (мәтіннен кестеге, картадан мәтінге және т. б.) аудару, оқу міндетіне негізделген модельдеудің әртүрлі түрлерін қолдану	Өзіңіздің ақпаратты құру және оны оқу міндеттерін ұсыну. Мәтінмен және мәтіннен тыс компоненттермен жұмыс: мәтіннің қысқаша мазмұнын немесе сөйлеу тезистерін құру. Шолу жасау, аннотациялар

Жұмыстың мүмкін түрлері			
Оқулықтың оқылған мәтіні бойынша қарапайым жоспар құру. Оқулық мәтінінен тірек сөздерді таңдау, мәтіннің негізгі мағынасын жеткізу. Мәтінге сұрақтар жасау	Оқулық мәтіні бойынша жоспар құру. Құрастыру Елдің визит карточкасын жасау. Логикалық сұрақтар құрастыру. Комикстер жасау- география бойынша. Ережелер және жекелеген елдер мен Қазақстан жерінің аумақтары. Материктің климаттық белдеулерінің кестесін құру	Оқу мәтіні бойынша логикалық негізде құрастыру, анықтамалық реферат жасау. "ҚР табиғи аймақтары" кестесін құру	Негізгі салыстырулар пайдалана отырып диаграмма жасау- , екі өңірдің экономикалық даму көрсеткіштерінің статистикалық деректерін салыстыру. Эссе әр тақырыпқа жаздырту жазу

Физикалық география сабақтарында мен ақпараттық құзыреттілікті қалыптастыру бойынша оқушылармен жұмыс істеу әдістерімен географиялық ақпараттың барлық дерлік көздерін қолданамын. Сабақта оқушылардың ақпараттық құзыреттілігін қалыптастыру бойынша жұмысты түрлі әдістер мен технологиялардың көмегімен ұйымдастырамын. Мен проблемалық оқыту әдістері, сыни ойлау, жобалау-зерттеу қызметі негізінде жұмыс жасаймын.

Жұмыс әдістерін кезендер бойынша құрылымдауға болады:

1. Ақпаратты іздеу
2. Ақпарат алу.
3. Ақпаратты өңдеу және ұсыну.

Осыған байланысты сұрақтар туындайды:

- Ақпаратты іздеуді қалай ұйымдастыруға болады?
- Ақпаратты қайдан іздеу керек?
- Ақпаратты қалай алуға және қалай өңдеуге болады?
- Ақпаратты қалай ұсынуға болады?

Ақпаратты іздеуді ұйымдастыру.

Ақпаратты іздеуді ұйымдастыру кезеңінде мен оқушыларды алдағы ақпаратты іздеу жұмысына бейімдеу үшін дұрыс мотивация жасаймын.

Сабақтарда мен көбінесе қажетті материалды іздеуді ұйымдастырудың келесі әдістерін қолданамын:

- проблемалық міндет;
- ақпараттың болмауы (олқылықтар);
- проблемалық сұрақ;
- фактілерді салыстыру;
- белгілі бір тақырып бойынша жоба жасаңыз.

Мұнда Мен өз сабақтарымда жиі қолданатын проблемалық тапсырмаларды немесе проблемалық сұрақтарды пайдалану оңтайлы.

Географиялық процестерді көрсету. Географиялық процестер әртүрлі және көп екенін оқушылар түсінуі керек. Көбінесе жерде болып жатқан көптеген процестердің мәні (циклондар мен антициклондардың өтуі, жанартаулардың атқылауы, жердегі тірі

организмдердің дамуы, Аврора және т.б.) сөзбен түсіндірілуі керек. АКТ мүмкіндіктері оқушыға, процесті өз көзімен көруге мүмкіндік береді. Анимацияны қолдана отырып, мұздықтардың, атмосфералық фронттардың пайда болуы және т.б. көрнекі материалды тереңірек және саналы деңгейде игеруге әкеледі. Сандық білім беру ресурстарының коллекциялары сабақтар үшін ғарыштық суреттерді алуға және өз зерттеулерін жүргізуге мүмкіндік береді, өсімдіктер мен қар жамылғысының өзгеруін, метеорологиялық және мұзды жағдайларды, су тасқыны, дауыл, Мұхит бетінің температурасы мен Мұхит ағындарын, өрттерді, жанартау әрекеттерін, шаңды дауылдарды зерттеу.

Интерактивті карталармен жұмыс Сандық білім беру ресурстары арқасында кез-келген картаны қажет болған жағдайда экранға шығаруға және оқу процесінде пайдалануға болады. Интерактивті картамен жұмыс істеу кезінде оқушы ақпаратты бір уақытта-визуалды және есту арқылы қабылдайды. Электрондық интерактивті картамен жұмыс істеудің үш негізгі түрі бар: карта қабаттарымен жұмыс, Қосымша материалмен жұмыс, бағдарламаның қосымша мүмкіндіктерін пайдалану (суреттер, жазулар және т.б.).

Microsoft Word редакторларын пайдалану.

Оқушыларға Word редакторының көмегімен өзіндік интеллектуалды өнім жасай алады, мысалы, эссе, баяндама, хабарлама, презентация және т. б. сандық көрсеткіштер пайда болатын әлеуметтік-экономикалық бағыттағы тақырыптарды зерттеу барысында (әлеуметтік сауалнамалардың деректері, қоғамдық пікірді қалыптастыру процесі және т. б.), ақпарат графиктермен, кестелермен және т. б. ұсынылуы мүмкін.

Желі жүйесін пайдалану. Оқу процесінде АКТ қолданудың артықшылықтарының бірі ғаламдық желісін пайдалану арқылы қамтамасыз етілетін жеделдік болып табылады. Интернет-бұл әртүрлі елдер мен халықтар туралы кең ақпараттың қоймасы. Желіде ұсынылған ақпарат оны оқу процесінде – сабаққа дайындық кезінде, сабақ өткізу кезінде, пән бойынша сыныптан тыс жұмыстарда қолдану перспективасы тұрғысынан өзекті және қызықты. Бұл, ең алдымен, Қазақстан мен әлемнің әлеуметтік-экономикалық географиясын зерттеуге арналған статистикалық материалдар. Статистикадан басқа, интернеттен көптеген иллюстрациялық материалдары бар: жердің әртүрлі бұрыштарын көрсететін фотосуреттер мен суреттер.

Компьютерлік тесттер оқушылардың білімі мен дағдыларын фронтальды тексерудің бір түрі ретінде. Тестілеу бағдарламалары: "Кирилл мен Мефодийдің география пәнінің оқытушысы"; " емтиханға дайындалу. 2.0 нұсқасы. География"; "Power Point" бағдарламасы арқылы компьютерлік тесттер құру. Мұндай тестті жасау үшін сабақта көп уақытты қажет етпейтін көптеген тапсырмаларды алудың қажеті жоқ. Сіз компьютерлік тестілерді сабақтың әртүрлі кезеңдерінде қолдана аласыз: білімді бекіту кезеңінде де, үй тапсырмасын тексеру үшін де.

Жобалар әдісі арқылы ақпараттық - коммуникациялық құзыреттілікті қалыптастыру. Ақпараттық және коммуникативтік технологиялар сабақтарда жоба әдісін толық пайдалануға мүмкіндік береді. Жұмыс барысында сіз әртүрлі ақпарат құралдарына жүгініп, оны қайта өңдеп, жаңа ақпарат құралдарын жасауыңыз керек. Шағын жобаларды балалар география сабақтарында және үйде әзірлейді. Олар презентациялар дайындайды, бейнелер жасайды. Жобаны әзірлеген студенттер көрікті жерді, елді, материкті немесе басқа нысанды көрсету кезінде әртүрлі ақпарат көздерін пайдаланады. Содан кейін оқушылар өз нысандарын қорғайды. Жоба барысында оқушылар ақпаратты өз бетінше іздейді, өндейді және ұсынады.

Проблемалық сұрақтар дайын болуы мүмкін, мұғалім қойғанда немесе кез-келген тапсырманы орындау нәтижесінде туындауы мүмкін. Жоғарыда айтылғандарды әр сабақта қызықты ғылып қолдануға болады.

Мысалы : Климатограммалар бойынша практикалық жұмыс. 7 сынып

№1 тапсырма: климат элементтерін зерттеу:

- айлар

- температура
- температурың жылдық өзгерісі
- жауын шашын мөлшері
- жауын шашынның жылдық мөлшері

№ 2 тапсырма: жұмыс үшін климатограмманы таңдаңыз.

№ 3 тапсырма: Климаттық сипаттамаларға сәйкес климат түрін анықтаңыз:

1. Қаңтар мен шілденің орташа температурасы қандай?
2. Температура амплитудасы қандай
3. Жылдық жауын-шашын мөлшері қандай?
4. Жауын-шашын режимі қандай (жыл бойы біркелкі/ біркелкі емес)?
5. Климаттың қандай түрі?

№ 4 тапсырма: ауа массаларын және климаттың осы түрін орналастыруды анықтаңыз:

1. Климаттың бұл түрін қандай ауа массалары құрайды?
2. Ол қай континенттерде жиі кездеседі?
3. Климаттың осы түріне қандай елдер орналастырылады?

Ақпаратты ұсыну-бұл белгілі бір мәселе мен тақырып бойынша ақпаратпен жұмыс істеудің түпкілікті өнімі, жұмыстың нәтижесін көрнекі түрде көруге мүмкіндік береді. Көбінесе физикалық география сабағында оқушылар өз жұмысының нәтижесін кестелер, графикалық схемалар, графиктер, картосхем түрінде ұсынады. Осылайша, оқушылар сабақ барысында жасаған жұмыстарының нәтижесін ұсына алады. Сондай-ақ, оқушылар нәтижені жобалар, мини-зерттеулер, баяндамалар, коллаждар түрінде ұсынады. Бұл қазірдің өзінде неғұрлым ауқымды жұмыс және ол бірнеше сабақтарда орындалуы мүмкін.

Зерттеу нәтижелері. Мен өз жұмысымның нәтижелерін әлі жібере алмаймын, өйткені ұсынылған тақырып бойынша жұмыс жақында басталды. Бірақ айта кету керек, Қазақстан мектептерінде географиялық білім беру сапасы жылдан жылға тұрақты - 80% - дан астам. Жалпы, оқушылардың ақпараттық құзыреттілігінің қалыптасу деңгейін орташа деп бағалауға болады: оқушылар физикалық географиялық білім алуға қызығушылық танытады, ақпаратты бастапқы өңдеу дағдыларын, кестелер, себеп-салдарлық байланыстар схемалары түрінде материалды құрылымдауды біледі, жобаларды қойылған ақпараттық тапсырмаға сәйкес рәсімдейді.

Қорытындылай келе, 1)құзыреттілік-бұл адамның беделі, танымы, тәжірибесі бар сұрақтар, құбылыстар шеңбері. 2) құзыреттілік тәсіл білім берудің іс-әрекеттік мазмұнына баса назар аударады, яғни бұл оқушылар жинақтайтын іс-әрекет тәжірибесі және оқушылар көрсететін оқу жетістіктері. 3) география сабақтарында біз ақпараттық-коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастырамыз. менің осы бағыттағы жұмысты ары қарай дамытуға мақсат қоямын. Ақпараттық-ақпаратпен жұмыс істеуге дайындық.

Коммуникативті-басқа адамдармен сөйлесуге дайын болу.

Осылайша, ақпараттық-коммуникативтік технологиялар-бұл географияны оқыту процесінде күшті құрал, оқыту сапасын арттыруға ықпал етеді, географиялық объектілер мен құбылыстарды тиімді қарастыруға мүмкіндік береді, оқу іс-әрекетін толыққанды ұйымдастыруды қамтамасыз етеді. Жалпы, АКТ қолдану уақытты үнемдеуге, номенклатураны тексеруге, мотивацияны арттыруға, әр оқушыға өз жұмыс қарқынын таңдауға, шығармашылық мәселелерді шешуге, Интернеттен табылған ақпаратты пайдалануға, серіктестік принципін жүзеге асыруға, тұлғаға бағытталған тәсілді қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Сайып келгенде, мұның бәрі оқушылардың жеке басын дамытуға, олардың даралығын қалыптастыруға, олардың әмбебап сипаттағы дағдылары мен дағдыларын, яғни негізгі құзыреттіліктерін дамытуға қызмет етеді. Қазіргі уақытта география сабақтарында және сабақтан тыс жұмыстарда АКТ қолдану оқушылар мен мұғалімге мүмкіндік беретін қажеттілік болып табылады. .

- Осылайша, оқушылардың ақпараттық құзыреттілігін қалыптастыру-қазіргі әлемнің қажетті міндеті. Мен өз сабақтарымда оқушылардың ақпараттық құзыреттілігін қалыптастыру бойынша жұмысты жалғастырамын.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Киселева Т.Г. Диагностика и формирование информационной компетентности средствами учебного предмета. biologist.ucoz.ru>samobr_z_i_oput/inform_cult/...
2. Мордовец Т.М. Формирование ключевых компетенций старшеклассников.// Методист №3, 2012 ж. Б. 49, 50.
3. Пентин А.Ю. Разработка компетентносто-ориентированных заданий по оцениванию читательской грамотности на основе естественнонаучных текстов.// Методист №4, 2011 ж. Б. 8.
4. Охотников С.В. Формирование общих компетенций в сфере работы с информацией в процессе обучения географии. Автореферат
5. Шевчук Е.В., Кольева Н.С. Диагностика сформированности информационной компетентности учащихся подросткового возраста.// Теория и практика общественного развития №6, 2011 ж. Б. 115, 116
6. Барина И.И., Карташева Т.А. Методическое пособие. География. 5 класс. Начальный курс. М.: Дрофа, 2014 ж. Б. 7
7. Тхуго И.Л. Метапредметные умения и навыки на уроках географии.// География. Все для учителя №3, 2013 ж. Б. 3.

ЕРЕКШЕ БІЛІМ БЕРУДІ ҚАЗЖЕТ ЕТЕТІН БАЛАЛАРДЫ ӘЛЕУМЕТТЕНДІРУДІҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Бргалиева К.К

*«7M01109» Педагогика және психология мамандығының I курс магистранты,
Махамбет Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті, Орал
қаласы, Қазақстан*

Түйін: Бұл мақалада ерекше білім беруді қажет ететін балаларды әлеуметтендіру мәселесі көтеріледі. Олардың білім беру мекемесіне кіру кезіндегі әлеуметтік-психологиялық қиындықтары қарастырылады. Ерекше білім беруді қажет ететін балалардың жеке тұлға ретінде даму мүмкіндігін талдайды. Ғалымдардың зерттеулеріне сүйене отырып, автор бұл балалардың психологиялық ерекшеліктерінің үш тобын анықтайды.

Кілт сөздер: әлеуметтендіру, ерекше білім беруді қажет ететін балалар, жеке даму, орта.

Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасының білім Министрлігі, денсаулық сақтау Министрлігі қызметінің негізгі бағыттарының біріне, тіпті еңбек және әлеуметтік даму Министрлігі-ерекше білім беруді қажет ететін балаларды тәрбиелеу, оқыту, әлеуметтендіру мәселелері жатады.

Ерте балалық шақтан бастап ерекше білімді қажет ететін балаларда сыртқы келбетін бағалауға, өзге балалармен салыстыруға тап болады, бұл олардың "кемшіліктер кешенін" қалыптастыруға әкеледі, бұл оқшаулануда көрініп және жасырын депрессияға әкеледі. Олар үлкейген сайын "қарапайым" балалармен салыстырғанда олардан өмірлік мүмкіндіктерінің деңгейі төмендегенін түсіне бастайды. Өзін-өзі бағалауы тым төмен, әлеуметтік пассивтілік қалыптасады, белсенді өмір сүру кеңістігі тарылады. Бұл мәселе әлеуметтік мұғалімнің жұмысында өте маңызды орын алады, өйткені ол баланың әлеуметтенуіне теріс әсер етеді. Тәрбиеленушілердің әлеуметтік қажеттіліктерін, физиологиялық және психологиялық мүмкіндіктерін ескере отырып, педагогикалық ұжымның қызметі ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларды арнайы оқытуға және тәрбиелеуге бағытталады.

Ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалар үшін әлеуметтену, әлеуметтік-психологиялық бейімделу процесі сау балаларға қарағанда күрделірек. Көбінесе, ұтқырлықтың төмендеуіне байланысты, ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалар қарым-қатынас жасау үшін тіпті достарының аз ғана ортасында да бола алмайды, қоғамда болып жатқан өмірге қатыса алмайды, әлеуметтік ортадағы өзара әрекеттесу олар үшін күрделі, барабар әрекет ету мүмкіндігі шектеулі. Қолданыстағы нормалар шеңберінде мақсаттар қою және оларға қол жеткізу олар үшін де қиын.

Айналасындағылар мұндай балаларға ерекше қарайды. Бала өзінің белсенділігімен, физикалық және ақыл-ойымен шектеледі, сондай-ақ мұндай балаларда басқалармен қарым-қатынасы мүлдем өзгеше, өйткені ерекше педагогикалық қажеттіліктері бар балалар назар аударуды, қамқорлықты, сәйкесінше тәрбие мен оқытудың басқа жағдайларын қажет етеді. Мұндай балаға әдетте гипер-қамқорлықпен қарайды, баланың өзі қандай да бір іс-әрекетті жасағанының орнына, ата-анасы ол үшін жасап береді, дегенмен объективті тұрғыдан бала мұны өзі жасай алады. Бұл балаға кері әсерін тигізіп, ол өздігінен бірдеңе жасауға тырыспайтын болады. Бірақ, әдетте, баласы ерекшеліктерімен туылған ата-аналардың жағдайы өте қиын және бұл олар үшін күрделі сынақ.

Ерекше білім беру қажеттіліктері бар баланың басты мәселесі, ересектер қауымдастығының осы тұстағы балаларға түсінушіліктің болмауы. Өйткені олар әрқашан баланың тәуелсіздігіне, оның жеке тұлға ретінде әлеуметтік құндылығына назар аудармайды. Бұл ішкі жанжалға және ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалардың интеллектуалды және жеке дамуының кешеуілдеуіне әкеледі.

Тәжірибеде көрсеткендей, дамуында кемшілігі бар әрбір бала толыққанды жеке тұлға бола алады. Белгілі бір жағдайларда ол рухани дами алады, өзін материалдық жағдайда қамтып және қоғамға пайдалы болуы мүмкін. Ол үшін бала қоғамның толыққанды мүшесі болуы қажет.

Әлеуметтену-жеке тұлғаның қалыптасу процесі, адами құндылықтарды, осы қоғамға, әлеуметтік топқа сай үлгілі –тәртіпті және де мінез-құлық көрсете алу. Баланың бейімделуіндегі ең маңызды фактор-отбасы. Отбасы балаға қатты әсер етеді, отбасы балада жеке тұлғаны қалыптастырады, тәрбиені жүзеге асырады, балаға өзек пен күш береді.

Әлеуметтену процесі-бұл жеке тұлға мен қоғамның өзара әрекеттесу процесі. Адамның тұлға болып қалыптасуы көптеген факторлардың, яғни, олар объективті және субъективті, табиғи және қоғамдық әсерден, ішкі және сыртқы факторлардан, тәуелсіз және тәуелді адамдар, қойылған мақсаттарға қарай әрекет ететін немес немқұрайлықпен жүретін адамдар әсерінен қалыптасады. Адамның пассивті болмыс ретінде әрекет етпейтінін түсіну маңыздысыртқы әсерді көрсетеді. Ол өзінің қалыптасуы мен дамуының субъектісі ретінде әрекет етеді.

Ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалардың әлеуметтенуі келесі деңгейлерде жүреді:

- Құрылымдық. Қарым-қатынас дағдыларын қолдана отырып және мектептегі тәртіп ережелерін сақтай отырып, қоғамда өзін дұрыс ұстай білу.
- Құндылық және моральдық-адамгершілік. Әлемде болып жатқан оқиғаларды бағалай білу.
- Оқу. Өзінің білім беру міндеттерін түсіну, жоспарлау және іске асыру қабілеті.
- Жеке даму. Әлеуметтік мәселелерді шешу үшін жауапкершілікті қабылдау.
- Рухани даму. Мәдени-тарихи құндылықтарды қабылдау және олардың тілектер мен мінез-құлыққа сәйкестігі.

Атақты психологтар Л.С. Выготский, С. Я. Рубинштейн, П.Я. Гальперин жеке тұлғаның дамуындағы басым тарап ретінде баланың балалық шағында сіңіретін әлеуметтік тәжірибесін атайды. Бұл тәжірибені игеру барысында балалардың жеке білім мен дағдыларды игеруі ғана емес, сонымен бірге олардың қабілеттерін дамыту жүзеге асырылады, жеке тұлғаны қалыптастыру. Әлеуметтену процесінде психикалық функциялар мен әлеуметтік мінез-құлықтың бастапқы формаларын қалыптастырумен байланысты онтогенездің алғашқы кезеңдерінің тәжірибесі өзекті болады, оқыту және тәрбиелеу жүйесі арқылы әлеуметтік тәжірибені беру және сайып келгенде, қарым-қатынас пен бірлескен іс-әрекет процесінде адамдардың өзара әсері. Әлеуметтену процесі өмір бойы жүзеге асырылатынын білеміз және бұл үш формада болады:

- іс-әрекетте-адамда бейімділік пен қабілет дамиды және оларды жүзеге асыру жүреді;
- өмірдің барлық салаларында пайда болатын қарым-қатынаста коммуникативті қабілеттер, басқалармен өзара әрекеттесу қабілеттері дамиды;
- өзін-өзі тануда, санада және өзін-өзі түсінуде, өзін-өзі дұрыс бағалауды дамытуда.

Құрдастар ұжымына кіре отырып, ерекше білім беруді қажет ететін балалар тәуелсіз болуды үйренеді, мүмкін болатын міндеттерді шешу үшін жауапкершілікті өз мойнына алады. Ерекше білім беруді қажет ететін балаларды әлеуметтендіру бағыттарының бірі-баланы қарым-қатынас пен тәуелсіздікке үйрету. Олар үшін оқу процесі тек білім алу үшін ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік бейімделу мен психологиялық ерекшеліктерді дамыту үшін де маңызды, ал педагогикалық процестің мақсаты-адамгершілік, шығармашылық тұлғаны дамыту.

Ерекше білім беруді қажет ететін бала үшін балалар ұжымы дамудың қуатты ресурсы болып табылады. Құрдастарымен олардан оқшаулану арқылы қарым-қатынас жасауға үйрету мүмкін емес. Оның мотивациясы мен көңіл-күйі оған басқа балалардың көзқарасына байланысты. Ерекше білім беруді қажет ететін баланың танымдық іс-әрекетін дамытудың психологиялық ерекшеліктері бар, оларды ескеру қажет. Мұғалімдер мұндай балалардың әлеуметтік - эмоционалдық, интеллектуалдық дамуына байланысты күрделі мәселелерді

шеше білуі, оларға табысты әлеуметтенуге ықпал ететін жан-жақты қолдау көрсете білуі тиіс.

Зерттеушілер ерекше білім беруді қажет ететінбаланың жеке басындағы оның әлеуметтік даму жағдайын қиындататын ерекшеліктерді ажыратады. Г.Л. Андросова осы ерекшеліктерді зерттеу нұсқасын ұсынды және оларды үш топқа бөлді: "Мен өзімнің құндылығым сияқтымын", "Мен және сен", "Мен және әлем".

Бірінші топ өзін-өзі бағалаудың жеткіліксіздігі, мотивтердің тұрақты иерархиясының болмауы және мақсатты әрекеттерге қабілетсіздік сияқты қасиеттермен анықталады

Екінші топтың құрамында ерекше білім беруді қажет ететін балалардың жеке ерекшеліктері іскерлік және тұлғааралық қарым-қатынас арқылы, сондай-ақ мінез-құлық ерекшеліктері арқылы қарастырылады.

Үшінші топ қоршаған орта туралы өзіндік түсінікке, тұжырымдамаға негізделген құндылық белгілері. Қоршаған әлем туралы идеялар толық емес, олар бар қатынастарды көрсетпейді.

Е.И. Развуван ерекше білім беруді қажет ететін балалардың басқалармен қарым-қатынас жасауда қиындықтарға тап болғанына назар аударады. Олардың қарым-қатынаста бастамасы дамымаған. Ерекше білім беруді қажет ететінбалалар оңай байланысқа түсетін орта тек туыстары мен жақын достары, ал бейтаныс адамдармен қарым-қатынас ең үлкен қиындықтарды тудырады.

Ерекше білім беруді қажет ететін балаларды қабылдаудың бұзудың басты мүмкіндігін біз жаңа ұрпақты тәрбиелеу негіздерін қайта қараудан, бала кезінен ерекше білім беруді қажет ететін балаларға дұрыс көзқарасты қалыптастырудан көреміз. Бұл мәселені қысқа мерзімде шешу мүмкін емес екені анық. Дегенмен, осы бағыттағы мақсатты жұмыс осы қиын мәселеде оң нәтижелерге әкелуі керек.

Ерекше білім беруді қажет ететінбалалардың қоғамға қосылуына байланысты әлеуметтік проблемаларын шешу халықты әлеуметтік қорғау, экономика, денсаулық сақтау, мәдениет, білім беру, көлік, құрылыс және сәулет басқару органдарының қатысуымен, сондай-ақ әлеуметтік оңалтудың бірыңғай, тұтас жүйесін әзірлеуде ғана кешенді болуы мүмкін. Әр түрлі мемлекеттік және қоғамдық құрылымдардың кешенді өзара іс-қимылымен ерекше білім беруді қажет ететінбалалардың бейімделу деңгейіне қол жеткізуге болады, олар болашақта еңбек етіп, ел экономикасының дамуына өз үлестерін қоса алады. Айта келе, ерекше балаларды әлеуметтендіру тетігі-бұл әлеуметтік тәжірибені мәдени-тарихи жаңғыртудың тәсілі, шарты және формасы ретінде әрекет ету. Оның ішінде:

I. Оқу қызметі: негізгі мектеп және қосымша білім алу.

II. Пәндік-практикалық қызмет.

•Өзіне-өзі қызмет көрсету еңбегі.

•Тұрмыстық құрылғыларды пайдалану. Көмекші (көмекші) құрылғыларды пайдалану.

•Көркем және қолданбалы еңбек.

III. Шығармашылық қызмет.

IV. Спорт.

Ерекше білім беруді қажет ететін балаларды әлеуметтендіру процесін жетілдіру мақсатында негізгі білім берудің жетіспейтін немесе жоқ буындарын толтыратын қосымша білім берудің әлеуметтік-педагогикалық әлеуетін тереңірек пайдалану қажет. Дәл осы жерде табиғаттану принципі толығымен жүзеге асырылады, білім беру қатынастарының сипаты айтарлықтай өзгеріп, оларды серіктестікке айналдырады. Дәл осы жерде шығармашылық тәрбие тетіктері енгізіледі, өйткені еңбек қажеттіліктен немесе мәжбүрлеуден емес, жанның қалауымен жүреді.

Ерекше білім беруді қажет ететін балалар үшін ең маңызды міндет-әлеуметтік бейімделу. Балаларға арналған мұндай бейімделудің өзіндік ерекшеліктері бар. Әлеуметтік бейімделу процесіне тек отбасы ғана емес, сонымен қатар аймақтағы және жалпы елдегі жалпы жағдай да әсер ететінін түсіну маңызды.

Әлеуметтік бейімдеудегі білім беру жүйесінің міндеттері мұндай балаларды әлеуметтік бейімдеу олардың өзіне-өзі қызмет етудегі, қарым-қатынастағы, оқудағы, кәсіби дағдылар мен өмірлік критерийлерді меңгерудегі қиындықтарымен тікелей байланысты. Зерттеулер, соның ішінде Л.Е.Данилюк, мынаны көрсетеді: мұндай балалар мен жасөспірімдерге "жақсы маманға" қарағанда "жақсы адам болу" маңыздырақ. Ал "жақсы және адал достардың болуы" табысты және материалдық байлыққа ие болудан гөрі тартымды. Олар ауруларды, жаман әдеттерді және басқаларға тәуелділікті қауіп деп санайды. Сондықтан "ерекше" балаларды қоғам өміріне қосу үшін келесі міндеттерді шешу қажет:

- Әлеуметтік бейімделудің арнайы бағдарламаларын әзірлеу.
- Көптеген әлеуметтік бейімделу, ресурстық қолдау орталықтарын құру.
- Тұлғаның интегративті қасиеттерін, оның ішінде дербестігін дамытатын оқыту технологияларын әзірлеу және енгізу.
- Оқу орындарында гуманистік қарым-қатынас стилін қамтамасыз ету.
- Үздіксіз қосымша білім беру бағдарламаларын іске асыру.
- Даму ерекшеліктері бар балаларды арнайы педагогикалық көмекпен қамтуды кеңейту.
- Педагогикалық қолдауды қамтамасыз ету бастапқы әлеуметтену агенттері ретінде ата-аналардың инклюзивті құзыреттілігін қалыптастыру.

Табысты әлеуметтенудің маңызды факторларының бірі-қоршаған ортаның (ата-аналардың, психологтардың, педагогтардың, медициналық және басқа да мамандардың), ерекше білім беруді қажет ететін балаларды бала кіретін топтағы балаларға түсіністікпен, мейірімділікпен қарауға, әлеуметтік дағдыларды мақсатты түрде қалыптастыруға және оларды күнделікті өмірде қолдануға көмегін тигізу. Өз тарапынан "ерекше" бала үшін өзекті тіршілік салалары негізінде коммуникация мен өзара іс-қимыл құруға дайын болу.

Және де қосымша білім ала отырып, ерекше білім беруді қажет ететін бала өзінің жеке дамуын анықтайтын іс-әрекетті еркін таңдай алады. Қосымша білім беру жүйесі барлық жас кезеңдерінде балалардың әртүрлі мүдделерін қанағаттандыратын шығармашылық бағыттардың алуан түрлілігін қамтиды, бұл баланың жеке басын оқытудың, тәрбиелеудің, жеке дамудың және қалыптастырудың мақсатты процесі. Мүмкіндігі шектеулі балалардың қосымша білім алуы әлеуметтенудің барлық кезеңдерінде әлеуметтік қорғалуға, әлеуметтік мәртебенің жоғарылауына, азаматтықтың қалыптасуына және қоғамдық өмірге белсенді қатысу қабілетіне және олардың мүдделерін қозғайтын мәселелерді шешуге ықпал етеді.

Осылайша, құрдастарымен және ересектермен қарым-қатынасты күшейту, баланың қоршаған әлеммен байланысын дамыту және кеңейту, баланың танымдық және танымдық қабілеттерін түзету, эмоционалды-жеке, мінез-құлық, мәдени, әлеуметтік салаларды дамыту, ізгілік, сенім атмосферасын құру, мүмкіндігі шектеулі балалардың ата-аналары мен тәрбиешілері мұндай балаларға өз қабілеттерін ашуға, ықпал етуге көмектеседі. Қоғамда осындай балаларды дамыту, мұндай балаларды қарым-қатынасқа тарту және мүмкіндігі шектеулі балаларды әлеуметтендіру мүмкіндіктерін кеңейту. ерекше белгілердің болуына қарамастан, ерекше білім беруді қажет ететін балаларда жеке даму мүмкіндігі бар. Ерекше білім беруді қажет ететін балаларға қатысты әлеуметтену процесінің психологиялық резервтері туралы және ерекше білім беруді қажет ететін балалардың әлеуметтік әлеуетін дамытудың мәні балалардың педагогикалық қолдауына, олардың өмірінің әртүрлі формаларында әлеуетін ашуға тікелей байланысты екендігі туралы айту орынды.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ:

1. Байдикова О.В. Научная статья. Особенности социализации детей с ограниченными возможностями здоровья. Издательство символ науки /issn 2410-700x № 1 / 2020
2. Новицкая Л.статья: Важность социализации детей с ОВЗ.
3. Гордеева, А. В. Реабилитационная педагогика : учеб. Пособие для студ. Пед. Вузов и колледжей. М.,2005.

4. Казакова, Л.А. Особенности социализации детей и подростков с ограниченными возможностями здоровья [текст] / Л.А.казакова // сибирский педагогический журнал. - 2010. – №11.
5. Сладкова, о.а. Проблема социализации детей с ограниченными возможностями здоровья [текст] / О.А. Сладкова // сборники конференций ниц социосфера. - 2013. - №11.

ҚАРЫМ - ҚАТЫНАС ПЕН МӘДЕНИЕТТІҢ ӨЗАРА БАЙЛАНЫСЫ

Сәбитқызы Самал

*М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан
университетінің 1-курс магистранты, Орал қ.*

Аннотация: Қарым – қатынас деп адамдар арасындағы өзара қажеттіліктен туындайтын, байланыс тудыратын күрделі үрдіс. Осы қарым - қатынас арасында студенттердің бір - бірімен мәдениетті өзара байланысын тудыру, соған әрекеттер жасау маңызды шаралардың бірі болап табылады. Мақалада мәдени қарым- қатынастың белгілерін, нышандарын түсіндіре отырып, маңыздылығын көрсетеді. Және соған қоса мәдени дәстүрдің ықпалын да анық байқауымызға болады.

Кілт сөздер:мәдениет, қарым-қатынас, коммуникация, Ю. М. Лотман, ақпарат беру арналары, белгі, қарама-қайшылық, символизм, әлеуметтік шарт.

Мәдениет бар, дамиды, беріледі және байланыс арқылы түсініледі. Қарым-қатынас- бұл адам өмірінің мәдени және әлеуметтік атрибуты ғана емес, ең алдымен сыртқы және ішкі адам өмірінің негізгі, бірақ өмірлік механизмі. Мәдениет-бұл көптеген хабарламалар. Олардың әрқайсысы белгілі бір заңдарға сәйкес белгілер тізбегі ретінде құрылған кейбір жиынтықтың элементтерінің соңғы және реттелген жиынтығы [6, Б.126].

Қарым-қатынассыз қарым-қатынастың ешқандай қызметі мен түрі жүзеге аспайды. Тіпті бір қоғамға, ұлтқа немесе өндірістік бірлестікке жатса да, адамдар бір уақытта бөлінеді. Оларды уақыт, кеңістік, өмір сүру немесе қызмет жағдайлары, сондай-ақ әлеуметтік, жас, мәдени және тіпті жеке айырмашылықтары арқылы бөледі. Бұл бытыраңқ ылықтың сипаты еңбек ұйымына, қоғамның әлеуметтік, саяси, психологиялық жағдайына немесе белгілі бір ортаға байланысты үнемі өзгеріп отырады. Сондықтан мәдениетке қоғамдық өмірдің бірлігі мен саралану дәрежесін тұрақты қолдайтын, тұрақты, жан-жақты және мобильді байланыс жүйесі қажет. Сондықтан мәдениет қарым-қатынасты қажет етеді. Оның құрамы тарихи және психологиялық тұрғыдан үнемі қозғалыста екені анық. Шындық пен дәстүрдің өзгеруімен бүкіл байланыс жүйесі, қарым-қатынас өзгереді. Жерді өңдеу тәсілі, рухани құндылықтар жиынтығы немесе бір дәуірге қоғамның қолайлы даму деңгейі болса, екінші кезең үшін "мәдениетсіз" болып көрінеді. Бірақ бір уақыт ішінде мінез-құлық пен талғамдар әртүрлі болып қана қоймай, сонымен қатар әр түрлі бағаланып отырады. Қарама-қайшылық "мәдени қарым қатынасқа (коммуникация)" ұғымына жүгінген кезде шешіледі. Мәдени қарым қатынас -бұл "мәдениет" жүйесіндегі элементтердің бір-бірімен және бүкіл жүйемен мәдениет өнімдерін өндіру мен тұтынудың қалыптасқан әдісі мен өзара әрекеттесу процесі. Мәдени қарым-қатынастың мүмкіндіктері "мәдениет" жүйесінің өзінде жатыр. "Мәдениет абсолюті сәттің имманентті сәтін білдіреді және оның шексіз құндылығы бар" [10]. Шексіз дәстүр мәдениеті мәдениет дәстүрінде, жадында сақталады. Мәдени қарым-қатынас дегеніміз – әлеуметтік –мәдени қызмет субъектілері арасындағы байланыс жүйелері (табиғи және жасанды тілдер) арқылы хабарламалар (ақпарат, тәжірибе, көңіл-күй) беру немесе алмасу мақсатында өзара әрекеттесу процесі. Осылайша, әр мәдениет өзінің даму процесінде оның өмір сүру формасын білдіретін әртүрлі белгілер жүйесін жасайды (белгі – бұл басқа заттың орның басатын өкілі ретінде қызмет ететін кез-келген зат). Белгілер мәдени

ақпаратты кодтау құралы және оны тарату тәсілі болып табылады. Рухани мазмұнды анықтаудың материалдық құралдары белгілерге айналады, осылайша олардың таза материалдық болмысы мен қызметін жоғалтады – өйткені олардың мақсаты тек өздеріне сеніп тапсырылған ақпаратты беру, яғни, өзіндік құнды дыбыс, түс, пластика, қозғалыс емес, белгілі бір мағыналардың белгісі болу. Осылайша рухани мәдениет семиотикалық аспектке ие болады. Рухани мәдениет тірі жүйелік тұтастық ретінде бұл жерде ақпарат пен тіл ретінде әрекет ететін мазмұн мен форманың бірлігі, оны білдіретін, сақтайтын және тарататын, мағыналар мен осы мағыналарды білдіретін белгі болып табылады. Мәндердің байлығы мен әртүрлілігі осы мәндерді барабар бейнелеуге және ақпаратты таратуға қабілетті белгі жүйелерінің әртүрлілігін талап етеді [1, Б.179]. Мәдениетке көптеген тілдер қажет, себебі оның ақпараттық мазмұны көпжақты бай және әрбір арнайы ақпараттық процесс жүзеге асырылуы үшін керекті құралдарды қажет етеді [1, 272-бет]. Сондықтан, бүкіл тарихында адамзат көптеген белгілерді құрды, онсыз оның қызметінің бірде-бір түрі мүмкін емес, өйткені белгілі бір қызмет саласын игеру үшін ақпаратты лезде беруге арналған оның символдық жүйесін игеру қажет. Тармақталған белгілер жүйесінің болуы кез – келген мәдениеттің өмір сүруінің міндетті шарты болып табылады, өйткені оның көмегімен мәдениет өзінің негізгі функцияларын орындайды-адам шығармашылығы, әлеуметтік тәжірибені аудару, аксиологиялық, реттеуші, семиотикалық және т.б. дәл осы адамзат қоғамындағы маңызды құралдардың арқасында әлеуметтік ақпарат сақталады және жинақталады, әлеуметтену және мәдениеттану процестері жүреді. Мәдениеттің семиотикалық тұжырымдамасының негізін қалаушы Ю. М. Лотман мәдениетті "мәтіндегі мәтіндер" иерархиясына ыдырайтын және әртүрлі тәртіптегі мәтіндердің күрделі өрімін құрайтын күрделі ұйымдастырылған мәтін деп санайды. Ол мәдениеттің "мәтіндерінің" үш функциясын бөліп көрсетеді: ақпарат беру; түбегейлі жаңа ақпарат шығару; мәдени жадының қызметі. "Мәтін мағыналық генератор, ойлау құрылғысы ретінде, жұмысқа әкелу үшін әңгімелесушіге мұқтаж. Бұл сананың терең диалогтық сипатына әсер етеді. Белсенді жұмыс істеу үшін санаға- сана, мәтін – мәтінді, мәдениет – мәдениетті қажет етеді" [4, 154-бет]. Бұл мәдениеттің коммуникативті функциясының мәнін көрсетеді. Ақпараттық-семиотикалық тұрғыдан алғанда, мәдениет адамзат қоғамына тән ақпараттық процестің "супрабиологиялық" формасы болып табылады, ол жануарларда болатын ақпараттық процестерден түбегейлі ерекшеленеді және теңдесі жоқ бай мүмкіндіктерге ие. Егер жануарларда ақпарат хромосомалық құрылымдармен және мидың нейродинамикалық жүйелерімен кодталған болса, онда мәдениетте адам ағзасына қатысты сыртқы құрылымдар сақтау орындары мен ақпарат беру арналарына айналады [3, б.111]. Мәдениетте әртүрлі белгілер жүйесі (кодтар) тарихи түрде қалыптасады. Мәдениетте қолданылатын барлық көрнекті құралдар оның семиотикалық өрісін құрайды. Бүгінгі таңда мәдениеттің семиотикалық өрісінде белгілер мен белгілер жүйелерінің әртүрлі жіктелімдері бар. Белгілердің негізгі жіктелуін Ч. Пирс құрды: 1) белгілер-белгішелер (icon), таңбаланатын және білдіретін ұқсастық бойынша өзара байланысты бейнелеу белгілері; 2) белгілер индекстер таңбаланатын және білдіретін уақытпен/немесе кеңістіктегі орналасуы бойынша өзара байланысты индекстер (index); 3) белгілер-символдар (symbol), онда белгілі бір конвенция шеңберінде, яғни алдын ала уағдаластық бойынша бір-бірі мен байланысты. Ұлттық тілдер-осындай конвенциялардың мысалдары.

Болашақта Ч. Пирс ұсынған классификация өзгеріске ұшырады және бүгінгі күнге дейін оның көптеген түсіндірмелері бар. Көбінесе әдебиетте философиялық энциклопедия

(1962) ұсынған жіктеу бар, ол белгілерді тілдік және тілдік емес деп бөлуді ұсынады. Өз кезегінде, тілдік емес белгілер бөлінеді: 1. Белгі – көшірмелер шындықтың әртүрлі құбылыстарын қайталайтын көшірмелер, бірақ бұл шындық емес (фотосуреттер, портреттер, жер бедерінің карталары). 2. Белгі - нышандар, олар белгілі бір тақырыптың дәлелі, кейбір сипаттамалық белгілердің көрсеткіштері болып табылады және оларды оңай тануға және түсінуге болады (жоғары температура аурудың белгісі). 3. Белгілер- ескертулер олар хабарлайтын пәндер туралы ақпаратты қамтитын сигналдар (мектеп қоңырауы). 4. Белгілер- рәміздер одан қандай да бір қасиеттерді немесе белгілерді таңдау негізінде тақырып туралы ақпарат беретін белгілер. Олар заттарды белгілей алады, басқа белгілерді алмастыраалады, олар заттық, табиғи әлемнің біртұтас объектілік кеңістігіне, мәдениеттің объектілік формаларының кеңістігіне және ең көрнекті шындықтың объектілік формаларының кеңістігіне қосылады. Бірақ бұл ерекше жолмен жүреді, шындықтың әртүрлі бөліктерінің интеграциясы олардың символдық түсіндірмесі арқылы, барлық пәндік формалар мен барлық әрекеттерге екінші, символдық мағына беру арқылы жүреді (мемлекеттің символы – Елтаңба, Сенім символы, мысалы, христиан діні – крест). Отандық семиотиктер Н. Б. Мечковскаяның [5], Г. Е. Крейндин мен М. А. Кронгауздың [2] еңбектерінде ұсынылған, белгілерді қарапайым, күрделі, тәуелсіз, тәуелсіз емес, лезде, ұзақ мерзімді, айнымалы, тұрақты, визуалды, есту, тактильді, иіс сезу, дәм, және сондай-ақ, нөлдік белгі және т.б. белгілердің ұқсас дифференциациясы, біздің ойымызша, әрбір нақты мәдениеттің семиотикалық өрісіне толық сипаттама беруге мүмкіндік береді. Мәдениетті семиотикалық түсіну десимволдық коммуникация ерекше рөл атқарады. Символ-мәдениеттің дамуы мен жұмыс істеуі үшін негіз болатын идеяларды, идеалдар мен құндылықтарды сезімтал түрде білдіретін, сақтайтын және тарататын мәдениеттің негізгі құбылысы [7, 34-бет]. Бірқатар зерттеушілердің пікірінше, мәдениет туралы әңгіме тек символдың болуы болған кезде ғана болуы мүмкін. Сонымен, О. Шпенглер үшін [8] символизм "жергілікті мәдениеттерді" бөлудің негізгі критерийі болып табылады, ол мәдениеттің ішкі мүмкіндіктерін анықтайды, олар әрдайым әлемдік тарихтың көрінісінде толық көрініс таба бермейді. "Өмір философиясында" (Дильтей, Ф. Ницше, Зиммель) символизм мәдениеттің негізгі құралы ретінде және сонымен бірге оны сынау құралы, нормалау құралы, өмірдің көріністерін бұрмалау, адамның ерік-жігерін шектеу құралы ретінде әрекеттеседі. Э.Кассирер символды ерекше категорияға айналдырады: мәдениеттің барлық формаларын ол адамның рухани әлеміне сәйкес келетін "символдық формалардың" иерархиясы ретінде қарастырады. Белгілі бір символдың мағынасын ашу үшін тиісті қоғамның "мәдениет кодтарында" бағдарлау қажет, өйткені "символ мен оның мағынасы арасындағы қатынастар өзгеруі мүмкін: олар өсіп, күрделене түсуі, бұрмалануы мүмкін, символ өзгеріссіз қалуы мүмкін, ал мағынасы байытылуы немесе азаюы мүмкін" [9, б.5]. Қоғамда бар көптеген белгілер мен белгілер жүйелері белгілі бірауақыттың, сол немесе басқа қоғамның мәдениетін құрайтындықтан, әр белгіде алдыңғы ұрпақтар білдірген және бекіткен белгілі бір мағына бар. Алайда мәдени жадты генетикалық жолмен беру мүмкін емес. Барлық білім, дағдылар, мінез-құлық формалары, дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар тек мәдениет жүйесінде өмір сүреді. Сондықтан мәдениетті сақтау мәдени ақпаратты әр ұрпаққа сақтау және беру қажеттілігімен байланысты. Оны беру белгілерді бір ұрпақтан екінші ұрпаққа беру арқылы жүзеге асырылады. Адам үшін бұл белгілер мен белгілер жүйелерінің иеленуі оны басқа адамдармен және мәдениетпен қарым-қатынасқа қосуды білдіреді, бұл қарым-қатынас процесінде пайда болады, бұл әртүрлі вербалды және вербалды емес коммуникативті құралдардың көмегімен

эртүрлі арналар арқылы тұлға аралық және бұқаралық қарым-қатынаста ақпаратты беру мен қабылдаудың элеуметтік шартты процесін білдіреді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Каган М. С. Философия культуры. СПб.: Петрополис, 1996. 416 с.
2. Крейдлин Г. Е., Кронгауз М. А. Семиотика, или азбука общения. М.: Флинта, 2004. 240 с.
3. Культурология / под ред. Ю. Н. Солоника, М. С. Кагана. М.: Высшее образование, 2005. 566 с.
4. Лотман Ю. М. Статьи по семиотике и типологии культуры. Таллин: Александра, 1992. 479 с.
5. Мечковская Н. Б. Семиотика. Язык. Природа. Культура. М.: Академия, 2004. 432 с.
6. Моль А. Социодинамика культуры. М.: КомКнига, 2005. 416 с.
7. Тен Ю. П. Культурология и межкультурная коммуникация. Ростов н/Д: Феникс, 2007. 328 с.
8. Шпенглер О. Закат Европы. М.: Айрис-Пресс, 2004. 624 с.
9. Эко У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию. СПб.: Симпозиум, 2006. 544 с.
10. URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Linguist/m_komm/index.php

ПСИХИКАЛЫҚ ДАМУЫ ТЕЖЕЛГЕН БАЛАЛАРДЫ МЕКТЕПТЕ ДАЯРЛАУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Борис Томерис Серікқызы

*М.Өтемісұлы атындағы Батыс Қазақстан
университетінің 1 курс магистранты, Орал қ.*

Аннотация: Қазіргі уақытта ортамызда болып жатқан әлеуметтік жанұя мәселелері, экологиялық-эканомикалық дағдарыстар жүйке жүйелері бұзылған, психикалық аурулары бар, кемтар болып туылатын нәрестелердің саны жыл сайын өсіп отыр. Мектепке дейінгі ұйымдарда да жалпы білім беретін мектептерде бұндай психикалық дамуы тежелген балалар аз емес. Мектепте және үйде де ондай балалар жеке ықпал жасауды қажет етеді. Ол үшін баланың психологиялық қажеттіліктерін, оқу үлгерімін зерттеп, психологиялық түзету жұмыстарын ұйымдастыру керек. Мақалада психикалық дамуы тежелген балаларды мектепте даярлаудың психологиялық ерекшеліктері қарастырылады.

Түйінді сөздер: мектепке дайындық, психикалық дамуы тежелген балалар, психологиялық дайындық, мотивация, психикалық даму.

Адам ең жоғары құндылық, ал бала болашақ ересек адам, қоғам мүшесі, кез-келген бала өз орнын табуы тиіс. Бұл барлық балаға тиесілі. Осыған орай, БҰҰ Ассамблеясы қабылдаған «Балалар құқығы» декларациясында жарияланған ұстанымдарды айта кету керек. Онда «Барлық балалар нәсіліне, ақ-қаралығына, жынысына, тіліне, дініне, саяси және басқада түсінігіне, туған жеріне жағдайына қарамастан өзіне тиісті мүмкіншіліктердің бәріне құқылы» - деп көрсетілген [1].

Балалардың мектептегі оқуға психологиялық дайындығын зерттеудің өзектілігі соңғы жылдары мектеп талаптары мен психикалық дамуы тежелген мектеп жасына дейінгі балалардың дайындық деңгейінде қайшылықтардың болуымен байланысты.

Белгілі орыс психологтары А.Н. Леонтьев, А.В. Запорожец, А.А. Люблинская мектепке даярлау ұғымына баланың оқу тапсырмаларын түсінуін, әрекеттерді орындау тәсілдерін меңгеруін, ерік қасиеттерінің дамуын, өзін-өзі бақылау және өзін-өзі бағалау дағдыларын, мұғалімді тыңдау, материалды еске сақтау біліктілігін жатқызады [2].

Р.В.Овчарова тұжырымдамасында, мектептегі оқуға дайын бала өзінің әрекеттерін жоспарлап және бақылай алады, қоршаған дүниенің заңдылықтарын, заттардың жасырын қасиетін бағдарлайды, оларды өз әрекеттерінде қолдана алады, басқа адамды тыңдай біледі және логикалық ойлау тәсілдерін орындай алу біліктілігін жатқызады [3].

Е.Е.Кравцова мектептегі оқуға психологиялық даярлығы бұл баланың дамуында «қарым-қатынас» негізгі рөлді атқарады деген тұжырымға келді. Ал Л.И. Божович мектепке келетін баланың таным қызығушылықтары дамыған, әлеуметтік ортаға ене алу біліктілігі және оқуға деген ынтасы болу қажет деген пікірге келді [4].

Алайда, мектепке даярлау мәселесі Қазақстан ғалымдары Б. Баймұратова, Қ. Сейсенбаев, Н. Айғабылов, Б. Дабылова, Н. Серікбаева, Г. Айқынбаева еңбектерінде біршама зерттелгені белгілі. Дегенмен, мектептегі оқуға даярлау мәселесі әліде өзекте мәселелердің бірі болып қала бермек.

Ересектердің ережелері мен талаптарын орындау мүмкіндігі, үлгі бойынша жұмыс істеу қабілеті еркін мінез-құлықты қалыптастырудың негізгі көрсеткіштері болып табылады. Оның дамуы Н.М. Серікбаева мектепке дайындықтың маңызды компоненті деп санады [5].

Белгілі балалар психологы Г.Қ. Айқынбаеваның айтуы бойынша «Мектепке дайын болу – міндетті түрде оқу, жазу, санау емес. Мектепке дайын болу – осының барлығына үйрену» [6].

Ал А. Берентаеваның пікірінше, «мектепке психологиялық дайындық – бұл мотивациялық, зияткерлік және озбырлық салаларын дамытудың жоғары деңгейін қамтитын күрделі білім» [7].

Балаларда белгілі бір физикалық, ақыл-ой және адамгершілік қасиеттердің қалыптасуын көздейтін белгілі бір дайындық деңгейіне қол жеткізілсе, баланы мектепте оқыту сәтті жүзеге асатыны сөзсіз.

Бұл тақырыптың өзектілігі мектепте оқу үшін баланың жалпы дамуының жеткілікті жоғары деңгейі, оның тиісті оқу мотивтерінің, ақыл-ой белсенділігінің, қызығушылығының, жеткілікті еріктілігінің, мінез-құлықты басқаруының және т. б. болуы қажет екендігіне байланысты. Осыған байланысты мектепте оқудың психикалық дамуы тежелген ересек мектеп жасына дейінгі балалардың психологиялық дайындығын қалыптастырудың арнайы психологиялық-педагогикалық жағдайларын жасау қажет: мектеп жасына дейінгі балаларда тиісті оқу мотивтері, ақыл-ой белсенділігі, қызығушылығы, жеткілікті еріктілігі, мінез-құлықты басқару және т. б. болуы керек.

Психикалық дамуы тежелген баланың мектепке физикалық тұрғыдан дайын болуы маңызды. Алайда, мектептің балаға қоятын талаптар жүйесімен анықталатын психологиялық дайындық қажет. Психологиялық дайындықтың нақты мазмұны тұрақты емес, бірақ өзгереді және байытылады. Қазіргі заманғы ғылым мен техниканың жоғары деңгейі, қоғамның дамуы мектептегі оқытудың мазмұны мен әдістерінің өзгеруін, нәтижесінде психологиялық дайындыққа қойылатын талаптарды талап етеді.

Қазіргі жағдайда баланың мектепке дайындығы, ең алдымен, мектепте оқуға немесе оқу іс-әрекетіне дайындық ретінде қарастырылады.

Мектепке психологиялық дайындық бірінші сыныпта оқу жағдайында мектептегі оқу бағдарламасын меңгеру үшін баланың ақыл-ой дамуының қажетті және жеткілікті деңгейі ретінде түсініледі. Нақты дамудың қажетті және жеткілікті деңгейі бағдарлама баланың "жақын даму аймағына" түсетіндей болуы керек. Тікелей даму аймағы баланың ынтымақтастықта қол жеткізе алатындығымен анықталады, өйткені бала ересек адаммен және ересек адамның көмегінен ол оны әлі орындай алмайды. Бұл жағдайда ынтымақтастық кеңінен түсініледі: жетекші сұрақтан мәселенің шешімін тікелей көрсетуге дейін. Оқыту баланың тікелей даму аймағына енген жағдайда ғана жемісті болады.

Егер баланың психикалық дамуының нақты деңгейі оның проксимальды даму аймағы мектепте оқу жоспарын жасау үшін қажет деңгейден төмен болса, бала психологиялық тұрғыдан оқуға дайын емес болып саналады. Оның тікелей даму аймағы мен талап етілетін аймақ арасындағы сәйкессіздік нәтижесінде ол бағдарламалық материалды игере алмайтындықтан және бірден артта қалған балалар санатына жатады.

Мектепке психологиялық дайындық-бұл бірінші сынып оқушыларының жетістігін немесе сәтсіздігін болжауға мүмкіндік беретін күрделі көрсеткіш. Мектепке психологиялық дайындық психикалық дамудың келесі параметрлерін қамтиды: оқуға мотивациялық дайындық немесе мектепте білім беру мотивациясының болуы (эмоционалды жетілу); балаға мұғалімнің талаптарын орындауға мүмкіндік беретін ерікті мінез-құлықты дамытудың белгілі бір деңгейі (элеуметтік жетілу); баланың қарапайым жалпылау операцияларын игеруін білдіретін интеллектуалды дамудың белгілі бір деңгейі (интеллектуалды жетілу).

Егер баланың мектепке дайындығы туралы айтатын болсақ, оны тек бірінші сыныпта оқу мүмкіндігі ретінде ғана емес, сонымен қатар қазіргі мектеп шеңберінде оқу және даму мүмкіндігі ретінде қарастыру қажет.

Мектепке психологиялық дайындық келесі компоненттерді қамтиды: мектепте оқуға мотивациялық дайындық немесе білім беру мотивациясының болуы, балаға мұғалімнің талаптарын орындауға мүмкіндік беретін ерікті мінез-құлықты дамытудың белгілі бір деңгейін қамтитын элеуметтік дайындық, баланың қарапайым жалпылау операцияларын игеруін көздейтін интеллектуалды дамудың белгілі бір деңгейін қамтитын интеллектуалды дайындық (интеллектуалды жетілу). Дене дамуы мектепке физикалық дайындықты анықтайды.

Психикалық дамуы тежелген 6-7 жастағы балаларда мектепте оқуға психологиялық дайындықтың өзіндік айырмашылықтары мен проблемалары бар. Айта кету керек, мектепке дейінгі ұйымдағы балалардың мектепте оқуға дайындығы бірдей емес: сонымен, жеке бағдарламалардың әртүрлі нұсқаларында балабақшадан шыққан кезде дайындық деңгейі жеткіліксіз оқушылар бар. Оларға психикалық дамуы тежелген балалар жатады. Түзету педагогикасында "психикалық дамудың кешігуі" ұғымы психологиялық-педагогикалық болып табылады және баланың психикалық процестерінің дамуындағы артта қалушылықты анықтайды.

Көбінесе психикалық дамуы тежелген ересек топ мектеп жасына дейінгі балаларда мектепте оқуға дайындық төмен деңгейде немесе мүлдем қалыптаспаған. Гуткина Н.И. мектеп жасына дейінгі баланың жеке даму нұсқаларының әртүрлілігі бірқатар себептер мен жағдайларға байланысты деп жазады:

1. Балалардың дамуына ықпал ететін әлеуметтік жағдай.
2. Осы жасқа тән жетекші және басқа да іс-әрекеттерді (бейнелеу, ойын, мотор және т.б.) дамыту.
3. Жүйке-психикалық және соматикалық денсаулық жағдайы [8].

Демек, балалардың ықтимал психикалық дамуы әлеуметтік әл-ауқатқа байланысты, мұнда рөл баланың айналасындағы ересектерге тиесілі, арнайы педагогикалық жағдайлар жасауға байланысты.

Осылайша, мектепке түсу басталғанға дейін психикалық дамуы тежелген 6-7 жастағы балалар олар мотивациялық, әлеуметтік-жеке және физикалық дайындықтың қажетті деңгейіне жете алмайды. Көбінесе психикалық дамуы тежелген балаларда мектепте оқуға психологиялық дайындық төмен деңгейде немесе мүлдем дамымаған болады.

Жетекші психологтар: Н.И.Гуткина, А.Н.Леонтьев, Н.Ф.Тализина, В.Д.Шадриков және т. б. бастауыш мектепте максималды дамуға қол жеткізуге ықпал ететін келесі негізгі шарттарды ажыратады:

1. мектепке деген оң көзқарас, оқу іс-әрекетіне мотивация және зейіннің тұрақтылығы;
2. өз қызметін реттеу, оның мақсаттылығы;
3. қол-көзді үйлестіру және графомоторлық дағдылар [9].

Психикалық дамуы тежелген балаларда мектепте оқуға психологиялық дайындықты қалыптастыру, егер тәуелсіз және арнайы ұйымдастырылған ойын әрекеттерінде: үстел ойындары өмірдің бірінші жылында нәрестелерде де байқалуы мүмкін абстрактілі ойлаудың психикалық дамуы тежелген мектеп жасына дейінгі балалардың дамуымен байланысты болса, мүмкін болады (абстрактілі ойлау ұзақ уақыт бойы дамиды сөйлеу өз ойларын білдіру тәсілі ретінде пайда болғанға дейін). Мұндай ойындар балаларға оларды әрі қарай логикалық талдауға, негізгі қасиеттері мен қасиеттерін анықтауға, пішіндерді зерттеуге және кейіннен осы заттарды кеңістікте ұсынуға арналған белгілі бір көрнекі құралдарды ұсынуға негізделген. Бұл өте кең таралған ойындар, онда сіз бірнеше бөліктен сурет жинауыңыз керек. Сондай-ақ, әртүрлі пішіндер мен өлшемдегі жеке фигуралардан кез-келген фигураны немесе тіпті суретті салуға болатын әртүрлі ойындар ұсынылады.

Қабылдауды дамыту мен жетілдіруге арналған міндеттердің негізгі түрлері форманы қабылдауды дамытуға арналған міндеттер болып табылады: әр түрлі геометриялық пішіндерге қабаттасу ұсынылады: әр түрлі геометриялық фигуралардың контурын әр түрлі түстермен сызу; әр түрлі геометриялық фигураларды салу (нүктелік негізді қолдана отырып әмбебап және күрделі конфигурациялар); берілген масштабта берілген фигураны (фигураны) үлкейту немесе кішірейту.

Мектеп жасына дейінгі балаларды, оның ішінде психикалық дамуы тежелген балаларды мектепте оқытуға психологиялық дайындықтың маңызды құрамдас бөлігі мектепте оқуға мотивациялық дайындықтың қалыптасуы болып табылады. Зерттеулер көрсеткендей, психикалық дамуы тежелген балаларда оқу мотивациясы болмауы немесе әлсіз көрінуі мүмкін, шекаралық деңгейге ие. Психикалық дамуы тежелген балалардың оқу мотивтері аз қалыптасады. Ойын мотивтері психикалық дамуы тежелген 6-7 жастағы балалар

үшін үлкен ынталандырушы күшпен сипатталады. Сонымен, психикалық дамуы тежелген балаларды оқыту кезінде мұғалімдердің алдына қойылған басты міндеттердің бірі-балалардың мектептегі оқу элементтеріне емес, оқу процесінің өзіне деген қызығушылығын ояту. Бұл оқуға деген ұмтылысты тәрбиелеу, оқушының ішкі ұстанымын қалыптастыру үшін қажет.

Осылайша, балалардың мектепке психологиялық дайындығы баланың мотивациялық, әлеуметтік-жеке және физикалық дамуының жеткілікті деңгейімен анықталады. Шын мәнісінде, балаларда кездесетін білім алу мәселесі немесе мінез-құлыққа байланысты туындайтын қиыншылықтардың түп-тамыры сәбидің ана жатырындағы дамуы кезеңінен немесе мектепке дейінгі дамып жетілуі аралығынан бастау алатыны сөзсіз. Осы қиындықтарды ерте сараптама жасап, анықтау оны түзетуге көп көмегін тигізеді. Толық қамтамасыз етілген жағдайда өмір сүріп жатқан әр жас кезеңіндегі баланы келесі жас аралық кезеңге дайындау-ол психологиялық жаңа білім алуға қажетті мүмкіндікті қалыптастырады.

Сондықтан, егер баланың мотивациялық, әлеуметтік-жеке және физикалық даму деңгейі нормаға сәйкес келмесе, онда онымен белгілі бір даму жұмыстарын жүргізу қажет. Мұндай жұмысты даму топтарында жүргізген жөн. Бұл жағдайда мұғалімнің басты міндеті-баланың психологиялық дамуын мектепке дайындық деңгейіне жеткізу. Мұғалімнің міндеті-алдымен баладан жаңа нәрсені үйренуге деген ұмтылысты ояту, содан кейін жоғары психологиялық функцияларды дамыту бойынша жұмысты бастау.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы, Алматы. «Дастан» баспа үйі.
2. Леонтьев А.Н. Психиканың даму мәселелері // А.Н. Леонтьев - М.: 2004. - 457с.
3. Овчарова Р.В. Бастауыш мектептегі практикалық психология. - М.: ТК Сфера, 2002.
4. Кравцова Е.Е. Балалардың мектепте оқытуға дайындығының психологиялық мәселелері // Е.Е. Кравцова. - М.: 2011. - 152с
5. Серікбаева Н. Балаларды мектепке дайындау // Бастауыш білім № 6 - 2004 ж.
6. Айқынбаева Г. Мектепке барар баланың дайындық деңгейі // Қазақстан мектебі № 9 - 2002 ж.
7. Берентаева. А.А. Бастауыш оқушыларының психологиялық деңгейін диагностикалау // Білім № 8 2004 ж.
8. Гуткина Н.И. Психологическая подготовка к школе // Н.И. Гуткин. – СПб: Питер, 2004. – 208 с.
9. Гуткина Н.Н. Диагностическая программа для определения психологической готовности детей 6-7 лет к школе // Психологическое образование. - 2007. - №7. - С.103-109.

БІЛІМ БЕРУДЕ МЕДИА-РЕСУРСТАРДЫ ПАЙДАЛАНУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Чапай Алтынай Едилқызы

*М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан
университетінің 1-курс магистранты, Орал қ.*

Аннотация: Медиа-ресурстар деп ақпаратты одан әрі пайдалану және басқа тұтынушыларға тарату мақсатында беруге қызмет ететін барлық технологиялық құралдардың, әдістердің жиынтығы түсіндіріледі. Бұл ақпараттық хабарлама, бейне өнім, музыкалық композиция, радиохабар, суреттер, графика, анимация, бейне, аудио және т. б. болуы мүмкін. Медиа-ресурстар кез-келген пәндік саладағы сабақтарды жобалауға және өткізуге мүмкіндік береді, сондықтан медиа білім беру бүгінде бұрынғыдан да маңызды. Қазір жинақталған материалды сауатты және тиімді пайдалану мәселесі өзекті болып отыр, бірақ көптеген мұғалімдер белгілі бір білім беру медиа-ресурстарына қол жеткізе отырып, оларды оқу процесіне қосуға әлі дайын емес, сондықтан студенттердің медиа сауаттылығын қалыптастыру және оларды білім беру процесінде медиа-ресурстарды әзірлеуге және пайдалануға үйрету өте маңызды. Мақалада білім беру процесінде медиа-ресурстарды пайдалануды мұғалім басқаруы және бақылауы, білім алушылардың интеллектуалды және адамгершілік дамуына және олардың өздерінің медиа тұтынуын басқаруға дайындалуына бағытталуы керек деген қорытынды жасалады.

Кілт сөздер: медиа-ресурстар, интернет, білім беру жүйесі, бейнероликтер, БАҚ, мұғалім, электрондық өнімдер, презентация, дәріс, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар.

Медиа-ресурс кең мағынада Интернеттегі БАҚ жұмысының материалдық негізі ретінде, тар мағынада қазіргі заманғы техникалық құралдардың көмегімен жазылған дискурстың аудиовизуалды фрагменті ретінде түсіндіріледі. Сонымен, олардың қатарына фильм эпизодтары, телехикаялар, бейнежазбалар кіреді.

Қазіргі уақытта медиа-ресурстарды пайдалану тек бейнелерді немесе басқа материалдарды көруді ғана емес, сонымен қатар жиі интерактивті қатысуды, кері байланысты қамтиды және бұл өткізілетін сабақтардың тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Медиа-ресурстарды тиімді пайдалану медиа білім беру ортасын жобалауға мүмкіндік береді.

Білім беру жүйесін ақпараттандыру процесі оны компьютерлермен жабдықтау процесіне ғана қатысты емес. Тиісті бағдарламалық-әдістемелік құралдарсыз компьютерді аудиторияда пайдалану мүмкін емес. Бүгінгі таңда білім беру процесі білім алушының, мұғалімнің жұмыс сипатын және олардың қарым-қатынасын өзгертуі керек.

Жаңа буынның оқу материалдарына:

- білім алушының өз бетінше оқу іс-әрекетін жандандыру, оның жұмысының сипатын өзгерту;
- мұғалім қызметінің ұстанымы мен сипатын өзгерту жатады. Ол «сәуегей» болудан бас тартады, білімнің жалғыз көзі, оның кәсібі - әр тәлімгердің жеке ілімін ұйымдастыру болып саналады.

Егер бұрын білім алушы үшін білімнің негізгі көзі кітап болса және оқу процесі негізінен тек қана мектеп және қалалық кітапханалардың көмегімен ақпаратпен қамтамасыз етілсе, онда ақпараттық және коммуникациялық технологиялар мен электрониканың қазіргі дамуы тек баспа басылымдарын (кітаптар, журналдар, брошюралар және т. б.) ғана емес, сонымен қатар мультимедиялық білім беру ресурстарын: заманауи гаджеттерді, электронды сандық ақпарат тасығыштарда ұсынылған білім беру басылымдарын, электронды оқу құралдарын және т.б. қолдануға мүмкіндік береді. Оқу процесін ақпараттық қамтамасыз

етудің кең мүмкіндіктерін компьютерлік желілер ұсынады: яғни, Интернет, қалалық және жергілікті желілер.

Сандық білім беру ресурстарының жиынтығы-бұл оқу процесін ұйымдастыруға қажетті және цифрлық түрде ұсынылған ресурстар, атап айтқанда: фотосуреттер, бейнефрагменттер, статикалық және динамикалық модельдер, рөлдік ойындар, виртуалды шындық және интерактивті модельдеу объектілері, картографиялық материалдар, дыбыстық жазбалар, символдық объектілер және іскерлік графика, мәтіндік құжаттар және басқа да оқу материалдары нақты оқулықтың мазмұнына сәйкес, сабақты жоспарлауға «байланған» және қажетті әдістемелік ұсыныстармен жабдықталған [1].

Оқулықтарға дайындалған сандық білім беру ресурстарының жиынтығы белсенді қолданылады. Сондықтан, оларға енгізілген цифрлық ресурстар оларды қазіргі кездегі «дәстүрлі» оқу процесін ұйымдастыруды үлкен қайта құрусыз бастауға болатындай етіп жасалған, сонымен қатар қазіргі оқу орындарында бар типтік компьютерлік жабдықтарға, яғни, мұғалімнің автоматтандырылған орны (компьютер, проектор, принтер) және компьютерлік сыныпқа арналған.

Дәстүрлі сабақтың барлық дерлік қажеттіліктері, көбінесе аралас типтегі сабақты шартты түрде төмендегілерге дейін азайтуға болады:

- ақпарат ұсыну;
- әр түрлі практикалық сабақтар арқылы дағдыларды бекіту және пысықтау;
- оқу жетістіктерін бақылау және аттестаттау.

Белгілі бір оқулыққа, жинаққа енгізілген цифрлық білім беру ресурстары, кем дегенде, барлық 3 қажеттілік тобын қамтамасыз ете алады, өйткені авторлар мен әзірлеушілер әртүрлі демонстрациялық материалдарға, практикалық тапсырмаларға және автоматты түрде тексерілетін тест тапсырмаларына көбірек көңіл бөлді.

Демонстрациялық материалдар барлық цифрлық білім беру ресурстарының жиынтығында ұсынылған; бұл материалдар дәстүрлі сабақ құрылымына оңай енеді; оларды пайдаланудың артықшылықтары айқын.

Мұндай ресурстардың түрлері:

- Плакаттар (слайдтар). Мұндай плакаттарда анықтамалар, ережелер, теорема тұжырымдары немесе оларға иллюстрациялары бар формулалар, әртүрлі кескіндер (мысалы, портреттер, репродукциялар, фотосуреттер), сондай-ақ диаграммалар, кестелер, мәтіндер болуы мүмкін. Слайдтар проектор арқылы үлкен экраннан көрсетуге арналған, сонымен қатар оларды жеке жұмыс кезінде пайдалануға және басып шығаруға болады.

- Плакаттар-схемалар. Мұндай ұқсас плакаттарды материалды түсіндіру барысында көрсетуге болады, оларды басып шығаруға және «бүгін сабақта» стендіне қоюға немесе білім алушыларға анықтамалық реферат ретінде таратуға болады.

- Плакаттар-иллюстрациялар. Сандық форматқа аударылған олар мұғалімнің де жиі қолдануына ыңғайлы болады және білім алушыға (параграф материалын үйреніп қана қоймай, қосымша жиынтық материалдарын қолдана отырып, өз презентацияларын дайындай алады).

- Интерактивті плакаттар, интерактивті ережелер, интерактивті схемалар, интерактивті сызбалар. Оларда ақпарат бірден ұсынылмайды, ол пайдаланушының басқару әсеріне байланысты «ашылады». Осы ерекшеліктің арқасында мұғалім жаңа материалды түсіндіру кезінде қосымша мүмкіндіктерге ие болады: демек, білім алушылардың назарын түсіндірудің осы кезеңінде маңызды ақпаратқа аудара аласыз; білім алушыларға сұрақ қойып, оны экранға шақыру арқылы жауапты бірден тексере аласыз.

- Плакаттар-тапсырмалар. Ең күрделі тақырыпты зерттеу оңайырақ болады және егер оны зерттеу кезінде түрлі-түсті суреттермен бірге сұрақтар мен тапсырмаларды таңдауға сүйенсеңіз, білім алушылардың қызығушылығын тудыра аласыз.

Интерактивті ережелер ережелерді тұжырымдап қана қоймай, білім алушыларды өз бетінше тұжырымдауға дәйекті түрде жеткізуге мүмкіндік береді.

Интерактивті схема жаңа материалды бастапқы жалпылау және бекіту кезінде және «тақтада» жауап беру кезінде анықтамалық реферат ретінде қызмет ете алады [2].

- Музыкалық сүйемелдеумен көрсетілетін плакаттар. Бұл оқу орнының сұраныстарына сәйкес келетін музыкалық фрагменттер ғана емес, одан да қызықты нәрсе – қосымша демонстрациялық, эмоционалды және тәрбиелік жүктемені көтеретін плакаттар.

- Презентациялар-материалды түсіндіруді қолдайтын бірнеше слайдтар тізбегі немесе қолтаңбалары бар сызбалар сериясы. Презентациялар бірнеше форматта жүзеге асырылады: слайд-шоу, батырмалар жүйесінің көмегімен қадамдармен ашылатын динамикалық сызбалар; «анықтамалық жазбалар» және т. б. Осы форматтардың барлығына ортақ нәрсе-кадрдан кадрға өтуге мүмкіндік беретін виртуалды түймелер түріндегі қарапайым навигациялық жүйенің болуы; кейбір ресурстар кадрларға кез-келген тәртіпте көшуді жүзеге асырады. Навигацияның болуы мұғалімге диалог режимінде көрсетуге мүмкіндік береді-топпен талқылау, мысалы, экранда пайда болатын мәлімдеменің себебін талқылау, содан кейін оның «канондық» негіздемесін көрсету [3].

-Дикторлық және музыкалық сүйемелдеуімен көрсетілетін бейнероликтер (анимациялар).

- Бейнероликтер-дәрістер. Олар оқулықтың тиісті бөлімін толығымен алмастыратын және тіпті осы үзіндіні баяндайтын мұғалімді белгілі бір дәрежеде алмастыратын кең мүмкіндіктерді жүзеге асырады. Дикторлық сүйемелдеудің рөлі білім алушының материалды өз бетінше, қашықтықтан және материалды қайталау кезінде өте үлкен.

- Ұжымдық талқылауға арналған сұрақтар, тапсырмалар, тапсырмалар-конструкторлар, тренажерлер, интерактивті дидактикалық ойындар, тапсырмалар, тест тапсырмалары, тест жұмыстары. Мұның бәрі оқытудың белсенді және белсенді түрлерін қолдану арқылы білім алушылардың өзіндік оқу жұмысының секторын білдіреді.

Осылайша, медиа-ресурстармен жұмыс істеу әдістемесі келесідей болуы мүмкін:

- Мультимедиялық проекторды пайдаланып сабақ кезінде өнімді көрсету. Сонымен қатар, осы өнімде сабақты толығымен құруға, сондай-ақ кейбір негізгі ойларды суреттеу және пысықтау үшін оның жеке кадрларын тартуға болады. Демонстрация кезінде диктордың пікірлерімен немесе өз пікірлерімен бірге жүруге болады. Сондай-ақ, кадрларға сүйене отырып, эвристикалық әңгіме ұйымдастыруға болады.

- Білім алушылардың дербес компьютерлердегі өзіндік жұмысы.

- Білім алушылардың медиа-ресурстар материалдарын тақырып бойынша баяндамалар мен хабарламаларды тірек сызба және иллюстрациялық хабарлама ретінде дайындауда қолдануы.

- Ұсынылған материалдарды тақырып бойынша жеке цифрлық ресурстарды құру және дамыту үшін пайдалануға болады. Мұғалім таңдалған тақырыптар бойынша жеке жобалар мен мультимедиялық сабақтар жасай алады.

- Сандық білім беру ресурстарының мазмұнын графикалық файлдарды экспорттау көзі ретінде пайдалануға болады, соның негізінде, мысалы, үлестірме материалдардың жеке коллекцияларын жасауға болады. Сонымен қатар, сол графикалық редакторды қолдана отырып, таңдалған кадр негізінде өз материалдарыңызды жасауыңызға болады [4].

Білім ордаларында медиа-ресурстарды пайдалану оқытудың тиімділігін арттыруға ықпал етеді, оқытудың нысандары мен әдістерін әртараптандыруға көмектеседі, пәнге деген қызығушылықты арттырады [5].

Сабақтарда медиа-ресурстармен жұмыс істеудің келесі формалары ерекшеленеді.

- Дайын электрондық өнімдерді пайдалану. Бұл әдіс оқыту сапасын арттыруға мүмкіндік береді, мұғалімге өз уақытын үнемдеуге мүмкіндік береді және білім алушыны қызықтырады.

- Мультимедиялық презентацияларды пайдалану. Слайдтарда кестелер, диаграммалар, суреттер, иллюстрациялар сияқты әртүрлі ақпарат ұсынылуы мүмкін.

Презентацияларды келесі сабақ түрлерінде пайдалануға болады.

- Сабақтар-дәрістер. Мұндай сабақтарда презентацияны қолдану зерттелетін материалды негізгі ойлар түрінде қысқаша ұсынуға мүмкіндік береді. Сіз презентацияға тілдік құбылыс туралы бейне енгізе аласыз, анимация, ашық түстер енгізе аласыз. Мысалы, «Фонетика» тақырыбын зерттеу кезінде слайдтарда музыка мен түстерді қолдана отырып, дауыстылар мен дауыссыздар арасындағы айырмашылықты көрсетуге болады. Презентация формасы материалды эстетикалық тұрғыдан орналастыруға және слайдтардағы ақпаратпен мұғалімнің сөздерін сүйемелдеуге мүмкіндік береді. Дәріс барысында білім алушылар өздерінің жұмыс дәптерлерінде жазбалар жүргізуі керек.

- Мәтінді талдау сабағы. Мұндай сабақта презентация мәтінмен тиімді жұмыс істеуге ықпал етеді. Жеке слайдтарда алдымен барлық мәтінді, содан кейін оның кілт сөздері бар микротемаларын, мәтін жоспарын көрсетуге болады.

- Мәтінді талдау кезінде бастысы онымен жұмыс істейтінін ұмытпаңыз, ал медиа-ресурстарды пайдалану сабақты қызықты етеді, сабақты әртараптандыруға, тақырыпты тиімді игеру үшін мәтінді талдауды бөліктерге бөлуге мүмкіндік береді.

- Жалпылау сабақтарын презентацияны қолдану арқылы да өткізуге болады. Мұндай сабақтардың мақсаты-өткен материалды қайталау, алған білімдерін тереңдету, барлық үйренген ережелерді жүйелеу. Ол үшін анықтамалық схемаларды, кестелерді, сигналдық сөздерді қолданған дұрыс. Жеке ережені қайталау барысында слайдтарда тұжырымдар, бекіту жаттығулары, ережелерден ерекшеліктер пайда болуы мүмкін [6].

Презентациямен жұмыс өзекті ақпаратты табу және жүйелеу, жұпта жұмыс істей білу, негізгі ақпаратты анықтай білу, мәтінді қысқарту және т.б. сияқты дағдыларды қалыптастыруға ықпал етеді.

Сабақтағы презентациялармен қатар интерактивті тақта да қолданылады, ол сонымен қатар оқыту сапасына әсер ететін тиімді білім беру ресурсы болып табылады. Біз білетіндей, көрген және естіген материал есте қалады, ал аудио және бейне ақпаратты пайдалану білім алушылардың есте сақтау қабілетін 55% - ға дейін арттырады.

Сабақтарда интерактивті тақталарды қолдану оқу процесін әртараптандырады, оны көрнекі және қызықты етеді. Мұндай тақтаның көмегімен мұғалім кестелерді, схемаларды, ережелерді, жаттығуларды көрсете алады, ал оған арнайы маркермен жазуға болады, сонымен қатар суреттерді жылжытуға, сөздерді қосуға, аудио және бейне жазуға болады [7].

Сабақта бейнематериалдарды пайдалану зейінді, есте сақтауды, бейнелі ойлауды және ой-өрісті дамытады.

Бейнематериалдарды қолдану келесі міндеттерді шешуге ықпал етеді: сабақта жағымды жағдай жасау; оқу мотивациясын арттыру; өзіндік жұмыс үшін жағдай жасау [8].

Сабақтарда осындай бейне сабақтарды қолданудың көптеген жағымды жақтары бар: теориялық материал нақты құрастырылған, тақырыпты түсіндірудің дәйектілігі ойластырылған. Мұндай бейнелерді әр түрлі сабақтарда қолдануға болады, әсіресе жаңа материалды түсіндіргенде. Бейне сабақтар жоғары сапалы білім алуға ықпал етеді, сабақтарды қызықты және көрнекі етуге көмектеседі.

Ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану оқу процесін үздіксіз етеді, әр білім алушының білім деңгейін жүйелі түрде бақылауға, оқу процесін бұзбауға, тіпті оны жетілдіруге мүмкіндік береді. Ақпараттық-коммуникативтік технологиялар мұғалімге барлық білім алушылардың оқу деңгейін анықтауға, қиындық тудыратын тақырыптарды анықтауға, білім алушылар мен оқытушының жұмыс нәтижелерін бағалауға, одан әрі оқытуды түзетуге мүмкіндік береді.

Осылайша, мақалада біз оқыту процесінде қолданылатын ақпараттық-коммуникациялық технологияларды зерттедік және жүйеледік және қазіргі білім беру кеңістігінде медиа-ресурстарды пайдалану қажеттілігін негіздедік.

Пайдаланылган әдебиеттер:

1. «Учебные материалы нового поколения в проекте «Информатизация системы образования» (ИСО). – М.: Локус-Пресс, 2008.
2. Петров В.П. Учителю о новейших средствах обучения. Фрунзе: Мектеп, 2015. 91 с.
3. Иванова Л.Ф. Современные подходы к контролю обученности учащихся // Дидакт. 2016. №2. С. 47-50.
4. Серебренникова Г. В. О назначении и месте ЦОР «Заповедники Хабаровского края в учебном процессе/ Методические рекомендации.- Хабаровск: ХК ИППК ПК, 2008.
5. Бакулина Г.А. Творческий подход в обучении русскому языку // Русский язык в средней школе. 2015. №11. С. 39-43.
6. Казаков В.Г. Лекционная Мультимедиа – Аудитория // Сб. науч. тр. Российской науч.– метод. конф. Ч. 2. Новосибирск, 2016. С. 2-17.
7. Водовозов В.И. Избранные педагогические сочинения. М., 2016. 628 с.
8. Вебер В. Портфолио медиаграмотности // Информатика и образование. 2015. №1. С. 27-29.

ЗАМАНАУИ ЛАНДШАФТ ДИЗАЙНЫНДАҒЫ КЕРАМИКАЛЫҚ КІРПІШ CERAMIC BRICK IN MODERN LANDSCAPE DESIGN

Жанғлышов Бағдар Мұханбетұлы

магистрант, КеАҚ «Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті», Орал қ.

Ізтелеу Руслан Алмазұлы

магистрант, КеАҚ «Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті», Орал қ.

Рыскалиев Мұратбай Жанайдарович

*«Құрылыс және құрылыс материалдары» жоғары мектебінің доценті м.а., PhD доктор,
КеАҚ «Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті»,
Орал қ.*

Түйін. Керамикалық кірпіш көптеген артықшылықтарына байланысты заманауи ландшафт дизайнында танымал материал болып табылады. Ол тозуға төзімді, берік және қатал ауа-райына төтеп бере алады. Сондай-ақ, керамикалық кірпіште ландшафт дизайнына текстура мен тереңдік қосатын түстер мен текстуралардың бай таңдауы бар.

Оны көше жолдары, палубалар, барбекю алаңдары, терезе төсеніштері және т.б. үшін пайдалануға болады. Сонымен қатар, керамикалық кірпішті гранит қабырғалары немесе қоршаулар сияқты ландшафт дизайнында қызықты графикалық элементтерді жасау үшін пайдалануға болады.

Жалпы, керамикалық кірпіш - бұл заманауи ландшафтқа жан-жақтылық пен күрделілік қосатын өте практикалық және сәндік материал.

Кілт сөздер: керамикалық кірпіш, алдыңғы қатарлы кірпіш, ландшафт дизайны, мүсін, сәндік кірпіш.

Кіріспе. Керамикалық кірпіш-салыстырмалы түрде күрделі технологиялық жолмен алынған ең көне жасанды құрылыс материалы. Керамикалық кірпішті сәулет және құрылыс өнерінде кеңінен қолданудың көп ғасырлық тәжірибесі Ежелгі Египетте басталып, ежелгі Ассирия, Вавилон, Сирия, Палестина, Парсы және басқа мемлекеттердің халықтары дамытқан, беріктік, төзімділік және экологиялық тазалық сияқты керемет қасиеттеріне ие. Осы уақытқа дейін табиғат та, адам да құрылыс және экологиялық қасиеттердің оңтайлы үйлесімі бар басқа құрылыс материалдарын жасаған жоқ.

Тапсырма қою. Бұл мақалада кірпішті ғимараттар мен құрылыстарды салуда ғана емес, сонымен қатар сәулет және ландшафт мүсінінің кішкентай формаларын жасауға жақсы балама ретінде де қолдануға болатындығын көрсету үшін керамикалық кірпішке салыстырмалы талдау жасалады.

Негізгі бөлім. Комбинаторлық құрылыс элементі ретінде кірпіш Ежелгі Египет пен Месопотамия мемлекеттерінің құрылыстарынан, саздың үлкен қоры бар аумақтардан кеңінен таралды. Алдымен олар адоб деп аталатын шикі кірпішті қолданды. Кейіннен технологияны жетілдіре отырып, күйдірілген кірпіш адамның күнделікті өміріне мықтап еніп, оған кеңістікті қолдануға және сәулет эволюциясын дамытуға көмектесті.

Күштілігі, беріктігі, аязға төзімділігі, төмен тығыздығы және жылу өткізгіштігі, дыбыс оқшаулауы, жақсы бу өткізгіштігі және, қоршаған ортаға зиянсыздығы сияқты бірегей қасиеттерінің арқасында кірпіш бүгінгі күні өзекті болып қалды. Өз тарихын қарапайым күйген саздан жасалған жолақтан бастап, ол құрылысшылар, сәулетшілер мен дизайнерлердің назарын аударды.

Мақсаты бойынша керамикалық кірпіш қарапайым, сонымен қатар құрылыстық және алдыңғы қатарлы, сонымен қатар қаптау, әрлеу, фасадты болып бөлінеді [1, 2].

Кәдімгі кірпіш ішкі кірпіш қатарлары үшін немесе кейіннен сылақпен сыртқы қатарлар үшін қолданылады.

Кәдімгі кірпіште сылақ ерітіндісімен жақсы ілініс болу үшін қасықты және тігіс жағында текстуралы өрнек болуы мүмкін. Алдыңғы қатарлы кірпіш қасбеттер мен интерьерді безендіруге арналған. Негізінен, алдыңғы қатарлы кірпіштердің түсі біркелкі, алдыңғы беттері тегіс, жарықтар, сынықтар, дақтар, өнсіздену, әк қосындылары және басқа ақауларға жол берілмейді. ГОСТ алдыңғы кірпіштің геометриясына қойылатын талаптарды нақты көрсетеді: номиналды өлшемдерден ауытқулар ұзындығы бойынша — 4 мм, ені бойынша — 3 мм, қалыңдығы бойынша +3/-2 мм аспауы керек; алдыңғы беттердің және қабырғалардың түзу еместігі - ұзындығы 3 мм-ден (ұзын бүйір беті) және 2 мм-ден (кіші бүйір беті) артық емес [3]. Сонымен қатар, іс жүзінде бұл параметрлерді қатаң сақтау қиын, өйткені саз "тірі" материал болып табылады, кептіру және күйдіру кезінде шөгуді ескере отырып мөлшерін өзгертеді. Еуропалық құрылыс нормаларында қисықтық сызықтыққа рұқсат берілмейді. Құрылыстық және алдыңғы қатарлы кірпіш өндіріс әдісімен, өндіріс технологиясымен, шикізат талаптары мен соңғы параметрлерімен ерекшеленеді. Алдыңғы қатарлы кірпіштің өлшемдері мен геометриясы байыпты бақыланады және тексеріледі. Алдыңғы қатарлы кірпіш, құрылыстықтан айырмашылығы, бір уақытта конструкциялық және қаптайтын материалдың рөлін атқарады. Ол үйдің қабырғаларын қоршаған ортаның зиянды әсерінен қорғайды, сонымен қатар фасадтарға қызықты сәулеттік шешімдерін жасауға мүмкіндік береді. Алдыңғы қатарлы кірпіштерінің негізгі түрлері фигуралы және текстуралы болып табылады. Текстуралы кірпіштің алдыңғы беттерінде біркелкі емес рельефі бар, «емен қабығы», «тасбақа», «тас астында» немесе геометриялық өрнек түріндегі текстуралы беті деп аталады. Фигуралы кірпіштің симметриялы немесе асимметриялық рельефі бар бұрыштық, қиғаш, жартылай шеңберлі алдыңғы беттері бар. Фактуралы кірпішті пайдалану әртүрлі. Ол тек фасад қалау үшін ғана емес, кеңінен қолданылады. Олар аркаларды, қоймаларды, карниздерді, терезе мен есіктерді, бағандарды, капителилерді, фриздерді, белдеулерді, кірістірулерді және басқа да архитектуралық бөлшектерді безендіреді. Интерьерде, ландшафтық дизайнда, шағын сәулет формалары үшін қолданылады — субұрқақтар, бассейндер, арбалар, орындықтар, шекаралар және т. б. Фигуралы кірпіштің тағы бір ерекше мақсаты бар-қабырға рельефін, қабырға мүсінін және мүсінді жеке өнер түрі ретінде жасау. Керамикалық кірпіштің маңызды артықшылығы - рельефті тасты қолдану арқылы ғимараттардың архитектуралық және көркем безендірілуінің әртүрлілігі. Кірпішті қалауын шебер қолданудың арқасында біз белгілі бір таңғышқа тән үлгісі бар қалаудың көптеген "тегіс" өрнектерді байқаймыз: крест, фламанд, шынжырлы, готикалық, тігіс және т. б.

Рельефті қалауға тегіс бетті кірпіштер мен фигуралы кірпіштер де қатысады. Қабырға жазықтығынан шығып тұрған кірпіштері бар рельефті кірпіш үлкен өлшемді ою-өрнекті немесе сурет жасайды. Оның көмегімен карниздерді, терезе мен есік қаптамаларын, аркаларды, фасадтағы тік және көлденең жолақтарды безендіреді. Көбінесе рельефті қалау фасадтағы қосылыстардың айқын геометриясымен және түрлі-түсті кірпіш үлгілерінің композицияларымен біріктірілді. Рельефті қалау ассириялықтарда-ақ әшекейлеудің сүйікті әдісі болды - олардың сарайларының қабырғалары жылтыратылған түрлі-түсті рельефті кірпіш өрнектермен қапталған, олар бүгінгі күнге дейін сақталып, таң қалдырады [4].

Пішіннен басқа, қазіргі заманғы алдыңғы қатарлы кірпіштің түсі әртүрлі. Түсті безендірудің әртүрлі әдістерінің арқасында алдыңғы қатарлы кірпіш негізгі түрлерге бөлінеді:

- жаппай боялған;
- ангобирленген кірпіш;
- глазуурленген кірпіш.

Алғашқы екі түрі көзбен күнгірт түске ие, соңғысы жылтыр бетімен ерекшеленеді.

Флюс ангобтары мен глазуурдың көмегімен фасадты керамикалық материалдардың түрлі-түсті безендірілуі эффекті және перспективалы болып табылады. Көлемді бояудың беткі кірпіштерін өндіру технологиясы ГОСТ 530–2012 «Керамикалық кірпіш және тас.

Жалпы сипаттамалар» [5] және ғимараттың жеке көрінісін ерекше атап өту үшін қажет керамикалық сынықтардың түстері мен реңктерінің толық спектрі.

Ангоб-бұл кірпіштің алдыңғы бетін жабатын ақ немесе түрлі-түсті керамикалық массаның жұқа күңгірт қабаты. Күйдіруден кейін ангоб өнімнің бетіне жабысып, күңгірт түсті бетке айналады.

Глазурь деп керамикалық бұйымның бетіндегі жұқа әйнек жабыны деп аталады. Глазурьленген кірпішті алу үшін оның алдыңғы бетіне глазурьдің сулы суспензиясы қолданылады, ол күйдіру кезінде өнімнің бетінде жұқа шыны тәрізді қабат түзеді, бұл дайын өнімнің физикалық-химиялық қасиеттерін және сәндік қасиеттерін айтарлықтай жақсартады. Ангобтар да, глазурьлер де керамикалық кірпіштердің механикалық беріктігін, химиялық төзімділігін, беріктігін және гигиенасын арттыруға ықпал етеді және оның пайдалану қасиеттерін арттырады [6].

Соңғы жылдары ғимараттарды қаптау үшін біркелкі емес түсті дақты алдыңғы қатарлы кірпіштер қолданылды, бұл оларға көнелік пен айқын даралықты береді. Полихромияның осы немесе басқа әдісін таңдау осы ғимараттың стильдік ерекшеліктерімен, оның силуэтімен, қоршаған ландшафтпен, жарықтандырумен, басқа ғимараттар арасындағы орналасуымен органикалық түрде анықталуы керек. Әдетте, глазурьленген және ангобирленген кірпіш ішкі және сыртқы қабырғалардың түпнұсқалық дизайнында қолданылады. Ескі қалалардың тарихи орталықтарындағы қалпына келтіру, қайта құру және жаңа құрылыс жұмыстарында алдыңғы қатарлы кірпішінің маңызы өте зор.

Кірпіштің пластикалық мүмкіндіктері күмән тудырмайды. Фасадтардың, қоршаулардың, шағын сәулет нысандарының күрделі көркемдік декоры мың жылдан астам уақыт бойы кірпіштен сәтті орындалды. Ою – өрнектер, түзу және қисық сызықтар жасауға, жиіектерді қиюға немесе геометриялық күрделі кірпіш жасауға мүмкіндік беретін шағын формат-ғимаратқа ерекше көрініс берудің кең мүмкіндіктерін ашады [6].

Алғашқы кірпіш мүсіндер Ежелгі Вавилонда жасалған. Набуходоносор патшаның заманында салынған Вавилон қақпасы (б.з. д. 575 ж.), Иштар құдайына арналған, етекпен бастап тістерге дейін бұқалар, арыстандар мен айдаһарлардың суреттері бар көк глазурьлі бедерлі плиткамен жабылған. Олар қол жетімді технологиялар ғасырында оларды бүгінде көретіндердің ауқымы мен сұлулығымен таң қалдырады.

Ғибадатханаларды безендіретін керемет кірпіш мүсіндер ежелгі Үндістанда жасалған. Канчипурамдағы Қайласанатха храмы (б. з. д. 8 ғ.) пластикалық декормен және сәулеттік композицияның тұтастығымен таң қалдырады. Ол гранит пен құмтастан жасалған, шикхаралар, қақпа мұнаралары – гопурамдар мен мүсіндік топтар кірпіштен тұрғызылған. Тігіс өрнектеріне қарағанда, мүсіндер кірпіш қаланған соң орнында қашалып, сылақпен қапталған [7,8]. Біз Вьетнам сәулетінде кірпіштен жасалған мүсіндік декор үлгілерін байқаймыз. Оңтүстік-Шығыс Азия мемлекеті, қазіргі Вьетнам аумағында, Чампа бай және гүлденген болды, оның гүлдену кезеңі 7-9 ғасырларда келді, храмдар мен атақты Чам қызыл кірпіш мүсіндері салынды. Вьетнамдағы Нгуен әулетінің императоры Минь Манга (19 ғ.) кесенесінің жылтыратылған плиткалары бар екі қабатты төбесі, әйел фигураларының кірпіш мүсіндерімен безендірілген [8].

17 ғасырдағы орыс сәулет өнерінде. бұралған бағаналар, қауындар, балюстер және басқа да сәндік формалар түрінде ұсынылған пластикалық кірпіш декорының рөлі ерекше атап өтілді. Бұл кезең кейін «орыс өрнегі» деп аталды. Кірпіш негізінен декордың пішініне айналдырылды, содан кейін ашық тесік беті әк немесе гипспен жабылған. Сондай-ақ, кірпіштен жасалған фасадты рельефті жасау үшін қызыл кірпіш сәулет бөлшектерінің жарық-көлеңкелі ойынын жасай отырып, фигуралы қаптама кірпіштер пайдаланылды.

Алайда, кірпіш мүсіндік материал ретінде қазіргі уақытта ерекше тыс қабылданады. Монументалды архитектурада мүсіндік композициялар, әдетте, табиғи тастан, металдан немесе гипстен жасалады. Бүгінгі таңда әртүрлі бетондар, пластмассалар мен полимерлер жиі қолданылады, олардың сәндік элементтері тікелей кірпішке орнатылады немесе оған кронштейндермен бекітіледі. Дайын кірпішке қажетті пішінді беру тұтастай алғанда

құрылымның беріктігі тұрғысынан техникалық жағынан да, практикалық жағынан да қиын екені түсінікті: бетін тегістеу кезінде пайда болатын кішкене жарықтар ылғал жинай бастайды және бүкіл құрылымның қызмет ету мерзімін күрт қысқартады, әсіресе біздің климатымызда температура бірнеше рет нөлдік белгіден өткен кезде.

Алайда, АҚШ-та кірпіш мүсін бүгінде өте танымал. Ол рельеф түрінде фасадқа қараған кезде, бау-бақша арбаларында, камин мен барбекюдің алдыңғы қабырғаларында қолданылады. Фигуралық кірпіш жиынтықтарының үлкен ассортименти бар, олардан тіпті кәсіпқой емес құрылысшы белгілі немесе басқа танымал композицияны жасай алады. Сондай-ақ жоғары сапалы кірпішті дұрыс қиып, одан нағыз бірегей авторлық мүсін тұрғызатын арнайы мүсіншілер де бар. Сонымен қатар, табиғи тасты қолданғаннан гөрі нәтиже арзанырақ болады - өйткені құрылымы біркелкі материалмен жұмыс істегенде еңбек сыйымдылығы төмен, ал жарық болған жағдайда бір кірпішті ауыстыру мәрмәр бетін қалпына келтіруден әлдеқайда арзанырақ. Сонымен қатар, нәтиже кем емес және әсерлі көрінеді: көлем дәстүрлі кірпіштен үйлесімді түрде өсіп, қоршаған кірпіштің түсін, құрылымын және тігісін қайталайды.

Брэд Спенсер Солтүстік Каролинадағы дарынды мүсінші. 1984 жылдан бастап кірпіштен мүсін жасаумен айналысады. Мүсіннің сәулет өнеріне қосылуы Брэд Спенсерді әрқашан қызықтырды. Талантты мүсіншінің қолында кірпіш өнер туындысына айналады. Суретшінің мүсіндік топтары: Шарлоттадағы «Өмір – ашық кітап», Уинстон-Сэлемдегі «Қоғам құрайық», Солтүстік Каролинадағы «Әлемнің құпиялары» және тағы басқалары, сонымен бірге композицияда ғана емес, өндіріс технологиясы да үлкен қызығушылық тудырады.[9]. Мүсінші күйдірілмеген шикі кірпішпен жұмыс жасар алдында, оны түсі бойынша таңдайды. Оның ішінде шеберханада қажетті композицияларды жинақтайды, ұсақтайды, өзіне қажетті пішіндер бойынша кірпіш кеседі. Содан кейін топ бөлшектеледі, кірпіштерді кейіннен қосу үшін құрамдағы ретке сәйкес нөмірлейді және жоғары температурада күйдіреді - 1000 градус. Күйдіруден кейін кірпіш мүсін немесе рельеф цементті пайдаланып сол жерде жиналады. Брэд Спенсер өз мүсіндерін жасау кезінде оған кірпіш қалауға көмектесетін қала тұрғындарын шақырады, сол арқылы шебердің жетекшілігімен тұтас шоу жасайды.

Мұндай ерекше мүсіндік жұмыстар қаланы ашық аспан астындағы мұражайға айналдырады. Шебердің мүсіндері көшелерде қойылып, әркім тамашалай алады. Көрермендер қарапайым кірпіштен мұндай жұмыстарды қалай жасауға болатынын болжау ғана қалады. Кірпіштен салынған зәулім ескерткіш 22 жыл бойы Англияның Дарлингтон қаласын ерекше безендіру қызметін атқарады. Ескерткіш бір кездері осында әлемдегі бірінші теміржол желісінің бойымен жүрген аты аңызға айналған Миллард паровозын қайталайды. Шотландиялық мүсінші Дэвид Мах.

Тағы бір ерекше ескерткішті 2010 жылдың басында қытай мүсінші Дай Гэнг кірпіштен тұрғызған. Мүсінші BMW Z4 спорттық көлігін сатып ала алмады, сондықтан ол оны кірпішпен безендіруді шешті. Алдымен ол қызыл кірпіштен әсерлі көлемді төседі, содан кейін ұқыпты түрде одан ұзындығы 5 метр, биіктігі 1,6 метр және ені 2,15 метр автокөліктің сенімді кірпіш көшірмесін ойып алды. Дегенмен, көліктің салмағы оның түпнұсқасынан әлдеқайда көп болып шықты - 6,5 тонна. Барлық бөлшектер кірпіштен жасалған, тіпті кірпіштен жасалған есіктер, кірпіш ілмектерде ашылады, сондықтан қалағандар кірпіш дизайндағы BMW орындықтарының жайлылығын сезіне алады. Сенімділік үшін шебер автокөлік терезелерін енгізді. Қазіргі уақытта мүсінші өзінің ерекше ескерткішін бақша мүсіні ретінде сатып, нағыз Z4 және толыққанды кірпіш гаражын сатып алуға үміттенеді [10].

Қорытынды. Заманауи құрылыс технологиялары мүмкін болатын шектен шығып кеткен сияқты. Өндірістің жетілдірілген технологияларымен қатар жаңа сенімді, жеңіл және берік құрылыс материалдары көбірек ойлап табылуда. Дегенмен, сәулетшілер мен дизайнерлер кірпіш сияқты ғасырлар бойы сақталған ескі және сенімді, құрылыс материалдарын ұмытқысы келмейді. Керемет қасиеттеріне, әртүрлі пішіндері мен түстік

сипаттамаларына байланысты кірпіш құрылыста толыққанды фасад декоры ретінде пайдаланылады, заманауи интерьерлерде, ландшафттық дизайнда, архитектуралық рельефте және көлемді мүсіндеуде стиль қалыптастыратын материал ретінде қолданылады. Әрбір материал қолданыста мұндай үлкен палитрасымен мақтана алмайды. Кірпіштің мүмкіндіктері соншалықты әртүрлі, тіпті қазіргі нанотехнологиялар мен электроника әлемінде кірпіш ең танымал құрылыс материалдарының бірі болып қала береді.

Әдебиеттер тізімі:

- 1** Айрапетов, Д. П. Архитектурное материаловедение: учебник для вузов. / Д. П. Айрапетов — Москва : Стройиздат, 1983. — 310 с.
- 2** Лысенко, Е.И. Строительные материалы в реставрации памятников архитектуры / Е. И. Лысенко — Ростов-на-Дону : РГСУ, 2007. — 51 с.
- 3** ГОСТ 530–2012 «Кирпич и камень керамические. Общие технические условия».— Москва: Стандартинформ, 2012. — 36 с.
- 4** Лапунова, К. А. Дизайн формы архитектурной стеновой керамики в историческом аспекте / К. А. Лапунова, В. Д. Котляр // Вестник МГСУ. —2009. — № 4. — С. 148–153.
- 5** Лапунова, К. А. Исторические аспекты дизайна изделий стеновой керамики / К. А. Лапунова // Дизайн. Материалы. Технология. — 2010. — №1 (12). — С. 89–94.
- 6** Локтев, Д. М., Малые архитектурные формы / Д. М. Локтев. — Москва : Стройиздат, 2005.
- 7** Салахов А. М. Производство строительной керамики /А. М. Салахов, В. И. Ремизникова — Казань : Центр инновационных технологий, 2003. — 292с.
- 8** Прибыткова, А. М. Всеобщая история архитектуры. / А. М. Прибыткова // Архитектура Восточной и Юго-Восточной Азии до середины XIX в. — Т.9. —Москва : Стройиздат, 1971.— 643 с.

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМНЫЕ АСПЕКТЫ ДОСУДЕБНОГО РАССЛЕДОВАНИЯ В ЭЛЕКТРОННОМ ФОРМАТЕ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Токтасынов Ануарбек Есен-Аманович

магистрант,

*Академия правоохранительных органов
при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан,
Республика Казахстан, г.Косшы*

АННОТАЦИЯ

Ведение досудебного расследования в электронном формате предполагает формирование материалов уголовного дела в оцифрованном виде, что влечет некоторую трансформацию понимания доказательственного значения, достоверности, допустимости, а также соотношения юридической силы подлинников и электронных копий документов.

На основе анализа нормативных правовых актов, регламентирующих досудебное расследование в электронном формате, автором предлагается внесение дополнений в действующее уголовно-процессуальное законодательство.

Ключевые слова: цифровизация; уголовный процесс; электронное уголовное дело; электронный документ; иной документ как доказательство.

Постановлением Правительства РК от 12.10.2021 г. №727 «Об утверждении Национального проекта «Технологический рывок за счет цифровизации, науки и инноваций»» установлен индикатор развития цифровых мер общественной безопасности в виде доли уголовных правонарушений, зарегистрированных в электронном формате, в 2021 г. – 60%, 2022 г. – 65%, 2023 г. – 70%, 2024 г. – 75%, 2025 г. – 80% [1].

Однако, на текущий период показатели цифровизации уголовного процесса значительно выше.

Согласно статистическим данным в 2022 г. в производстве органов уголовного преследования находилось 226 030 уголовных правонарушений (2021 г. – 230 496, 2020 г. – 242 189, 2019 г. – 343 559, 2018 г. – 398 247), из них в электронном формате расследовалось 205 270 уголовных дел (2021 г. - 178 343, 2020 г. - 111 622, 2019 г. - 69 574, 2018 г. - 20 323), что составило 90,8% (2021 г. – 77,4%, 2020 г. - 46,1%, 2019 г. – 20,3%, 2018 г. – 5,1%) от общего количества.

В суд направлено 35 936 электронных уголовных дел (2021 г. - 20 537, 2020 г. - 13 417, 2019 г. - 10 723, 2018 г. - 5 859).

Прекращено по нереабилитирующим основаниям 25 604 электронных уголовных дел (2021 г. - 23 515, 2020 г. - 19 074, 2019 г. - 20 303, 2018 г. - 4 477) и 62 243 по реабилитирующим основаниям (2021 г. - 56 352, 2020 г. - 37 816, 2019 г. - 24 970, 2018 г. - 5 103).

В 2022 году в электронном формате расследовалось 33 640 проступков, 35 907 преступлений небольшой тяжести, 91 657 средней тяжести, 44 333 тяжких и 1 305 особо тяжких [2].

Широкое внедрение расследования в электронном формате способствует объективности и прозрачности процесса, права граждан стали более защищенными.

Для участников процесса запущен информационный портал «Публичный сектор», с помощью которого в электронном виде можно получить копии процессуальных документов, подавать ходатайства (жалобы) и получать на них ответы.

Цифровизация уголовного процесса направлена на исключение возможности фальсификации материалов электронного уголовного дела, а также позволила надзирающему прокурору дистанционно контролировать ход расследования и своевременно реагировать на нарушения.

В целом, как отмечает Е.П. Шульгин, анализируя опыт применения электронного уголовного дела в Республике Казахстан, «в качестве положительного результата ведения расследования уголовных дел в электронном формате следует отметить сокращение сроков досудебного расследования за счет экономии времени, ранее затрачиваемого на направление ходатайств, согласование с органами прокуратуры применения мер пресечения, проведения отдельных следственных действий, предоставление материалов уголовного дела процессуальному прокурору и следственному судье для рассмотрения поступивших жалоб и ходатайств» [3, с. 35].

В информационной системе Единый реестр досудебных расследований (далее – ЕРДР) реализовано 498 шаблонов процессуальных документов, которые позволяют заполнять в электронном формате все постановления и протокола следственных действий. При отсутствии какого-либо шаблона следователь может воспользоваться шаблонами универсального постановления и универсального протокола.

Анализ показал, что примерно по 20% электронных уголовных дел лица, ведущие уголовный процесс, фактически следственные и процессуальные действия проводят в бумажном формате и, используя универсальный шаблон, вкладывают в ЕРДР сканированные документы.

Иногда протокола следственных и процессуальных действий загружаются в ЕРДР по истечении длительного периода времени, а также перед принятием итогового процессуального решения, подлежащего согласованию прокурором.

Более того, качество сканированных процессуальных документов оставляет желать лучшего, в основном протокола допросов составляются рукописным способом, неразборчивым почерком, являются трудночитаемыми либо распечатываются и сканируются в плохом качестве и т.д.

В отдельных случаях, следователи, оформив документы надлежащим образом в электронном формате, несмотря на наличие стилусов производят распечатку документов для подписания вручную участниками уголовного процесса, сканируют и в последующем вновь загружают их в ЕРДР.

В результате, в ЕРДР происходит дублирование идентичных документов, составленных в электронном и бумажном формате. Более того, из-за подобной практики в некоторых случаях сканированные бумажные документы по содержанию, времени и другим параметрам отличаются от их электронной версии, что может стать поводом для признания проведенных следственных действий недопустимыми и незаконными.

Согласно требованиям п.6 Инструкции о ведении уголовного судопроизводства в электронном формате, утвержденной приказом Генерального Прокурора Республики Казахстан № 2 от 3 января 2018 года при создании в электронном уголовном деле PDF-документа лицо, ведущее уголовный процесс, обеспечивает его идентичность с оригиналом, качество и возможность полного прочтения.

Органы уголовного преследования обеспечивают сохранность оригиналов бумажных документов и материалов, которые переведены в PDF-документ.

Указанные документы и материалы после окончания расследования подлежат направлению органом уголовного преследования в прокуратуру или в суд вместе с электронным уголовным делом [4].

Основными доказательствами по делу являются данные, закрепленные первичными следственными действиями, такими как осмотр места происшествия, опросы, допросы, осмотры, протоколы изъятия и т.д, которые в основном составляются в бумажном формате и подлежат непосредственному исследованию в судебном заседании вместе со всеми вещественными доказательствами (видео, аудио – записи).

Формат переносимых документов (PDF) представляет собой универсальный файловый формат, который позволяет сохранить шрифты, изображения и сам макет исходного документа независимо от того, на какой из множества платформ и в каком из множества приложений такой документ создавался [5].

Однако существуют специальные программы, позволяющие редактировать PDF-файлы, что не исключает возможность фальсификации [6].

Таким образом, прокурор или суд вынуждены давать правовую оценку помимо электронных документов, созданных по имеющимся шаблонам, еще двум видам: бумажному оригиналу и PDF-документу в виде сканированной копии.

Как известно юридическую силу имеет оригинал документа.

Однако, следует учитывать, что согласно п.20 Правил: ведение ЕРДР заключается в заполнении должностным лицом, принявшим решение, соответствующих реквизитов электронных информационных учетных документов - форм на каждое действие и решение по уголовному производству, подписываемых ЭЦП [7].

Заполненная форма и соответствующее вложение сканированной копии процессуального документа подписывается должностным лицом своим ЭЦП, что равноценно заверению PDF-документа.

Государственный стандарт Республики Казахстан «Делопроизводство и архивное дело» СТ РК 1037-2001, содержит понятия:

- дубликат документа: Повторный экземпляр подлинника документа, имеющий юридическую силу.
- копия документа: Документ, полностью воспроизводящий информацию подлинного документа и все его внешние признаки или часть их, не имеющий юридической силы;
- заверенная копия документа: Копия документа, на которой в соответствии с установленным порядком проставляют необходимые реквизиты, придающие ей юридическую силу [8].

Также в Законе Республики Казахстан от 7 января 2003 года N 370 «Об электронном документе и электронной цифровой подписи» присутствует понятие «электронная копия документа – документ, полностью воспроизводящий вид и информацию (данные) подлинного документа в электронно-цифровой форме» [9].

В соответствии с ч.1 ст.7 указанного Закона электронный документ, соответствующий требованиям и удостоверенный посредством электронной цифровой подписи лица, имеющего полномочия на его подписание, равнозначен подписанному документу на бумажном носителе.

А.В. Акопян верно отмечает, что главный вопрос судопроизводства при исследовании письменных доказательств – это определение тождественности фактических обстоятельств обстоятельствам, описанным в документах [10, с. 96].

Представляется, что назрела необходимость в выработке единого подхода к проблеме соотношения юридической силы подлинников и электронных копий документов, используемых в порядке электронного судопроизводства в электронном формате.

Учитывая тенденцию увеличения количества уголовных дел, расследуемых в электронном формате, и дальнейшее совершенствование модуля е-УД, позволяющее значительно уменьшить необходимость составления процессуальных документов в бумажном виде, предлагается закрепить в УПК РК следующее положение: «Подлинником процессуального документа является электронный документ либо электронная копия документа, размещенные в информационной системе Единый реестр досудебных расследований».

Цифровизация стала важным инструментом для правоохранительных органов при расследовании уголовных дел. Поскольку технологии продолжают развиваться, вполне вероятно, что цифровые инструменты станут еще более важными в борьбе с преступностью. Однако важно отметить, что цифровые инструменты следует использовать в соответствии с основополагающими принципами судопроизводства.

Список литературы:

1. Об утверждении национального проекта "Технологический рывок за счет цифровизации, науки и инноваций". Постановление Правительства Республики Казахстан от

- 12 октября 2021 года № 727. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2100000727> (дата обращения 07.04.2023)
2. Информационный сервис – Qamqor: Комитет по правовой статистике и специальным учетам Генеральной прокуратуры Республики Казахстан [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://qamqor.gov.kz/crimestat/statistics> (дата обращения 07.04.2023).
3. Шульгин Е.П. К вопросу о деятельности органов досудебного расследования МВД республики Казахстан, осуществляющих производство в электронном формате. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-deyatelnosti-organov-dosudebnogo-rassledovaniya-mvd-respubliki-kazahstan-osuschestvlyayuschih-proizvodstvo-v-elektronnom> (дата обращения 07.04.2023).
4. Об утверждении Инструкции о ведении уголовного судопроизводства в электронном формате. Приказ Генерального прокурора Республики Казахстан от 3 января 2018 года № 2. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1800016268> (дата обращения 07.04.2023).
5. Сведения о файловом формате Adobe PDF. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://helpx.adobe.com/ru/incopy/using/pdf.html> (дата обращения 07.04.2023).
6. Portable Document Format [Электронный ресурс] – Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/Portable_Document_Format (дата обращения 07.04.2023).
7. Об утверждении Правил приема и регистрации заявления, сообщения или рапорта об уголовных правонарушениях, а также ведения Единого реестра досудебных расследований. Приказ Генерального Прокурора Республики Казахстан от 19 сентября 2014 года № 89. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V14W0009744> (дата обращения 07.04.2023).
8. Государственный стандарт Республики Казахстан СТ РК 1037-2001 (2018). [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.mikosoft.kz/gosudarstvennyj-standart-st-rk-1037-2001.html> (дата обращения 07.04.2023).
9. Об электронном документе и электронной цифровой подписи Закон Республики Казахстан от 7 января 2003 года N 370. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z030000370> (дата обращения 07.04.2023).
10. Акопян А.В. Соотношение принципа поиска истины по делу и обоснованности судебного решения в гражданском процессе на примере института оценки письменных доказательств (документов и их копий). [Электронный ресурс] – Режим доступа: [https://cyberleninka.ru/article/n/sootnoshenie-printsipa-poiska-istiny-po-delu-i-obosnovannosti-sudebnogo-resheniya-v-grazhdanskom-protsesse-na-primere-instituta-otsenki](https://cyberleninka.ru/article/n/sootnoshenie-printsipa-poiska-istiny-po-delu-i-obosnovannosti-sudebnogo-resheniya-v-grazhdanskom-protsesse-na-primere-instituta-otsenki-pis'mennyykh-dokazatelstv-(dokumentov-i-ih-kopiy)) (дата обращения 07.04.2023).

ҒАРЫШТЫҚ СУРЕТТЕРДІ ҚОЛДАНУ АЯСЫ

Кеменгали Нурсана

2 курс магистранты

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Қазақстан, Астана қ.*

Аннотация: Бұл мақалада ғарыштық суреттердің қолдану саласы сипатталды. Қашықтан зерттеу үшін арнайы аппараттар, жерсеріктер құрастырылып ғарышқа ұшырылады. Жерсерік көмегімен алынған деректермен Жерді толығымен бақылап, онда болып жатқан құбылыстарды, өзгерістерді зерттей аламыз. Әскери, ауылшаруашылық, орман шаруашылық, метеорология мен климат салаларында, картография, теңіздер мен мұхиттарда, гидрология, қалаларда, елді-мекендерде инфрақұрылымды жоспарлау және құрылыс қызметін бақылау, халық санын бақылау, қоршаған ортаны қорғау, табиғи апаттардың алдын алу, табиғи ресурстарды анықтауда спутниктік суреттер деректері көмектеседі.

Түйін сөздер: спутник, ауылшаруашылық, орман шаруашылығы, картография, гидрология.

Спутниктік деректер жердің ресурстарын, экожүйелерін және оқиғаларын тиімді картаға түсіруге және бақылауға мүмкіндік береді. Ақпарат әртүрлі ғылыми, әкімшілік және коммерциялық қосымшалар үшін пайдаланылуы мүмкін. Спутниктік деректерге негізделген нақты ақпарат пайдаланушыларға біздің адамдар біздің қалаларымызға және қоршаған ортаға қалай әсер ететіндігін түсінуге көмектеседі, ал бұл өз кезегінде деректерге негізделген шешімдер мен әрекеттер жасауға мүмкіндік береді. Жергілікті жерсеріктік деректерге қол жетімділік дәл қазір болып жатқан оқиғаларға, үлкенді-кішілі масштабтарда әрекет етуге мүмкіндік береді [1].

Маңызды қосымшалар ауылшаруашылық, орман шаруашылығы, қала құрылысы, сақтандыру, энергетика және қауіпсіздікке байланысты операторлар мен басқа салалардың мүдделеріне қызмет етеді. Қолданбалардың көлемі өте үлкен және жаңа инновациялардың арқасында тез өсуде. Жерсеріктік деректерді қолдану аясына тоқталсақ.

Ең алғаш метеорология мен климат салаларында жерсеріктік деректер қолданыла бастады. 1970 жылға дейін спутниктік суреттер тек осы мақсаттар үшін қолданылып келді. Ғылым үшін атмосфера мен бұлттар жамылғысы жайлы, метеорологиялық процесстер туралы жаңа деңгейлі ақпарат көзі бола алды. Сонымен бірге жылулық балансы, атмосферадағы аэрозол, бұлттардың жоғары бөлігіндегі температура, озон қабатының жағдайы сияқты экологиялық мәнге ие жаһандық өзгерістерді бақылауға мүмкіндік туғызды [2]. Метеорологиялық жағдайларды болжау, синоптикалық позицияны талдау, бұлттылық пен жауын-шашын аймақтарын болжау спутниктік деректер қолданылады. Жерді қашықтықтан зондтаудың маңызды жетістіктеріне атмосфераның тік профильдерін, яғни, температура, ылғалдылық және тағы басқаларын жедел анықтау жатады. Тік атмосфералық профильдердің спутниктік зерттеулер нәтижелері метеорология мен авиация үшін үлкен үлес қосты. Бұл ақпарат ауа-райының сандық модельдерін құру, ұзақ мерзімді жаһандық температураның өзгеруін бақылау, климаттың атмосфера параметрлерімен байланысын зерттеу, атмосфераның сандық модельдерін нақтылау кезінде қажет.

Кеңінен қолданылатын салалардың бірі – картография. Аэрокосмостық түсірілімдер карта жасауда маңызды дерекқоры болып келеді. Бұл материалдар топографиялық карта, тематикалық карта, фотокарта, аз зерттелген мен зерттелуі қиын жерлерді картаға түсіру үшін қолданылады. Суреттер геологиялық, геоморфологиялық, гидрологиялық, океанологиялық, метеорологиялық, ландшафттық карталарды, топырақ карталарын және орман таксациясын жаңарту үшін кеңінен қолданылады. Тақырыптық карталарды жасау

кезінде ғарыштық суреттерді пайдалану көптеген бөлшектерді көрсетуге мүмкіндік береді, яғни карталардың табиғи үлгіге көбірек сәйкестігіне әкеледі.

Ауыл шаруашылығында қашықтан зерттеу деректерін қолдану. Ауыл шаруашылыққа арналған жерлерді бақылау қиынға соғады. Өйткені табиғи құбылыстар, жерді бақылау станцияларының аса қатты дамымауы өз кезегінде біршама қиындықтар тудырады. Осындай факторлардың әсерінен аграрлық сала өнімінің өсуі баяулайды. Сондықтан ғарыштық деректер осы мәселелерді шешуге жол ашады. Жерсеріктер арқылы егіс алқабының картографиялық кескінін алады. Жерсеріктік бақылау арқылы агротехникалық жұмыстардың сапасын, уақытын қадағалайды. Топырақтың жағдайына, егістің сапасына, дақылдарға мониторинг жүргізеді. Жердің эрозияға ұшырауы, кеуіп қалуы, құнарлығының жоғалуы, жәндіктерді, ауруларды алдын алуға, бақылауға мүмкіндіктер тудырады [3].

Жерсеріктік суреттер арқылы орман шаруашылығының жай-күйін, өзгерістерді, оларға әсер ететін сантүрлі факторларды бақылайды. Орман шаруашылығын жоспарлау, орман өртінің алдын алу, ағаштың заңсыз кесілуіне жол бермеу мақсатында қашықтықтан бақылау материалдары қолданылады. Қазіргі уақытты орман өртінің табиғи өртенуі жершары үшін үлкен мәселелердәі бірі. Жануарларға, адамдарға, өсімдік әлеміне көптеген зиянын тигізуде. Осы жағдайды алдын алуда барлық әдістер пайдалануда. Соның ішінде ғарыштық деректер инфрақызыл каналдар көмегімен өрт ошақтарын анықтауға, оларға қарсы қауіпсіздік шараларын қолдануға, өртті өшіруде ресурстарды тиімді пайдалануға мүмкіндік береді. Қашықтықтан зондтау сонымен қатар өрт ошақтарына қол жеткізу маршруттарын және эвакуация жолдарын жоспарлауға мүмкіндік береді, бұл орман өрттерінің алдын алу және сөндіру үшін қажетті ресурстарды оңтайлы пайдалануға мүмкіндік береді.

Ғарыштық деректер теңіздер мен мұхиттарды толығымен және жеке бөліктерін бақылауға мүмкіндік береді. Жылы инфрақызыл диапазондар көмегімен түсірілген түсірілімдер температураның жаһандық таралуын, мұхит суларының ағу динамикасын, әртүрлі толқындарды, құйындарды, фронттарды зерттеуде көп үлесін қосты. Теңіз деңгейін, айсбергті бақылау, рельефтерді, толқын беттерін, су температурасын анықтауға болады. Су түбіндегі байлықтарды бақылауға көмектеседі. Мысалы, заңсыз балық аулаудың алдын алу, мұнай төгілуін анықтау, судың ластануы. Теңіз тасымалы үшін де маңызға ие [4].

Гидрология саласында көл, өзен, батпақ күйін анықтайды. Өзен мен көлде су жиналып қалуна, су тасқынына, мұз қатуына, судың сапасына, жерасты суларының мөлшеріне, қар суларына, жер жамылғысының(топырақтың) құнарлығына мониторинг жүргізеді. Ғарыштық суреттер өзендердегі, көлдердегі, су қоймаларындағы жағымсыз процестердің дамуын бақылауға, олардың пайда болу мүмкіндігі мен ағынының сипатын болжауға, олардың салдарын анықтауға және зақымданудың барлық түрлерін бағалауға мүмкіндік береді. Сантүрлі гидрологиялық зерттеулер жұмысына жерсеріктік деректер көмектеседі.

Қаларда, елді-мекендерде инфрақұрылымды жоспарлау және құрылыс қызметін бақылау, халық санын бақылау үшін жоғары ажыратымдылығы бар жерсеріктік кескіндер пайдаланылады. Урбанизацияның өсуі қалалардың аумағының кеңеюіне, көлік санының артуына, жолдардың дамуына, көптеген өнеркәсіптердің ашылуына себепкер болып отыр. Осыған сәйкес ғарыштық суреттер қаладағы адамдардың тығыздығы, тұрғын үйдің тығыздығы, экономикалық, экологиялық жағдайларға кеңінен баға бере алады. Инфрақұрылымының дамуын бақылау арқылы бірталай мәселерді шешуге болады. Инфрақұрылымның бүтіндігін бақылау, өнеркәсіптік аумақтардың өзгеруін және оларды пайдалану нәтижесінде бұзылған табиғи ландшафттарды жай-күйін бағалау, жекелеген объектілеріне мониторинг жүргізу, өндіріс және тұтыну қалдықтарын анықтау, экологиялық проблемаларды тиімді шешу сияқты міндеттерді шеше алады [5].

Табиғи ресурстарды, қоршаған ортаны қорғау. Табиғат немесе адам істеген әрекеттерден қоршаған орта зардап шегуде. Осыған орай ғарыштық суреттерден келтірілген зияндарды анық байқауға болады. Күннен күнге адамдардың жер қойнауынан қазба

байлықтарды тонналап алуы, ағаштарды кесуі, ауыл шаруашылығының әсерінен топырақтың эрозияға ұшырауы, энергияны көп пайдалану, ауаның ластануы, судың ластануы табиғи ресурстардың азаюына, бұзылуына әкелуде. Қашытан зондтау әдісімен осы жағдайларды қадағалап отыруға, мәліметтер алуға болады.

Апатты жою, табиғи апаттарға жедел ден қою, төтенше жағдайларда дер кезінде әрекет етуге ғарыштық зерттеу әдістері қолданылады. Апатты жағдайдағы неғұрлым қауіпті орындарды анықтайды, апаттардың туындау себебін болжайды. Зардап шеккен территория туралы, қаншалықты зиян келгені жайлы ақпараттар алады. Әсіресе таулы аймақтарда, орманды жерлерде, мұхит жағалауларында табиғи апаттардың алдын алуда жерсеріктік деректер өз көмегін тигізеді. Қашықтықтан зондтау деректері спутниктік түсірілімнің қамтылуы мен жиілігінің арқасында жағдайды жедел бағалауға мүмкіндік береді және көптеген төтенше жағдайларды уақтылы болжауға негіз болады. Алдын алу шараларын әзірлеу кезінде бұл деректер келесі мәселелерді шешу үшін пайдаланылады:

- 1) неғұрлым қауіпті орындарды айқындау және картаға түсіру;
- 2) табиғи және техногендік апаттардың туындау ықтималдығын болжау;
- 3) апатты процестердің басталуын және дамуының ықтимал нұсқаларын анықтау үшін құбылыстардың мониторингі.

Спутниктік кескіндер базасы қолжетімді жерсеріктік суреттерге қолжеткізуге мүмкіндік береді. Ақпараттың бір бөлігі жалпыға қолжетімді. Коммерциялық спутниктік провайдерлер спутниктік суреттерді, мәліметтер мен ақпараттарды сатады немесе оларды белгілі бір аймақтан, мысалы, деректерді үздіксіз жеткізуді қамтамасыз етуге тапсырыс беруге болады. Қашықтықтан зондтау деректері көптеген салалар үшін маңызды. Және де одан әрі маңыздылығы жалғасады, деректердің қол жетімділігі өскен сайын операциялық жүйелер саны өсуде. Бұл дегеніміз бірнеше ондаған жылдар бұрын шешілмейтін өзгерістерді анықтау саласында мүмкіндіктер ашады.

Спутниктік деректерді пайдалану үкіметтер мен салаларға ақпарат алмасуға, жақсы шешім қабылдауға, уақытында әрекет етуге және жақсартылған немесе мүлдем жаңа қызметтерді ұсынуға көмектеседі. Шикі спутниктік суреттерде қашықтықтан зондтау бағдарламалық жасақтамасы арқылы түсіндіруге болатын параметрлері бар мәліметтер бар. Содан кейін параметрлер біріктірілуі және тексерілуі мүмкін, мысалы, кеңістіктік деректермен, әрі қарай талдау үшін. Әрекеттерді, мәселелерді, өзгерістерді және тенденцияларды спутниктік деректер көмегімен анықтауға, бақылауға және талдауға тиімді болған кезде, адамдар мен қоршаған орта үшін пайдасы орасан зор болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Digital Processing of Satellite Images. [Электрондық ресурс]. Қолжетімділік режимі: <https://trybe.one/digital-processing-of-satellite-images/>
2. Изображение земной поверхности на плоскости. Аэрофотоснимки и космические снимки. [Электрондық ресурс]. Қолжетімділік режимі: https://tepka.ru/geografiya_6/9.html (Сұраныс күні: 10.02.2021).
3. Дистанционное зондирование земли : учеб. пособие / Е. Н. Сутырина. – Иркутск : Изд-во ИГУ, 2013. – 165 с.
4. Кашкин В. Б., Сухинин А. И. Дистанционное зондирование Земли из космоса. Цифровая обработка изображений: Учебное пособие. – М.: Логос, 2011. – 264 с.: ил.
5. Тематическое дешифрирование и интерпретация космических снимков среднего и высокого пространственного разрешения [Электронный ресурс]: учебное пособие / А. Н. Шихов, А. П. Герасимов, А. И. Пономарчук, Е. С. Перминова. – Пермский государственный национальный исследовательский университет. – Пермь, 2020. – 191 с.

САЯСИ ДИСКУРСТАР НЕГІЗІНДЕ ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ БІРЛІКТЕРДІ ФРАНЦУЗ ТІЛІНЕН ОРЫС ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНЕ АУДАРУДЫҢ ПРАГМАСТИЛИСТИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

*Магистрант Басари Х.Х.
Айтжанова Г.Д. жетекшілігімен
Әл-Фараби ат. Қазақ Ұлттық университеті*

Мақала прагмастилистік бағыттағы жұмыстарға сәйкес жасалған және саяси мәтіндердегі фразеологиялық бірліктердің стилистикалық сипаттамаларын зерттеуге және оларды француз тілінен орыс және қазақ тілдеріне аударуға арналған.

Зерттеудің мақсаты – француз, қазақ және орыс тілдеріндегі саяси мәтіндерді аударудың прагмастилистік аспектілерін жан-жақты зерттеу.

Жұмыстың міндеті - саяси дискурс мәтіндеріндегі фразеологиялық бірліктердің аудармасын зерттеу және олар үшін барабар аударманың ең қолайлы тәсілдерін анықтау мақсатында баспа басылымдарындағы саяси дискурстың мысалдарын қарастыру. Бұл мәтіндегі фразеологиялық бірліктердің аудармасы, оның мәдени окшаулануына байланысты ең күрделі және уақытты қажет ететін процесс.

Мақалада алғаш рет саяси мәтіндерді француз тілінен қазақ және орыс тілдеріне аударудың сәттілігін болжау мақсатында фразеологиялық бірліктерді аудару кезінде прагматикалық және стилистикалық аспектілердің фонетикалық, морфологиялық, лексикалық-фразеологиялық, синтаксистік және графикалық ерекшеліктерін салыстыруға әрекет жасалды.

Біздің ойымызша, дискурс сөздің кең мағынасында мәтінді түсіну үшін қажетті тілдік тәжірибе мен экстралингвистикалық факторлардың күрделі бірлігін білдіреді, яғни.коммуникацияға қатысушылар, олардың көзқарастары мен мақсаттары, хабарламаны өндіру және қабылдау шарттары туралы түсінік береді.

Дискурс - коммуникативті аспектіде ауызша қарым-қатынас ретінде, құрылымдық-семантикалық тұрғыда сөйлем деңгейінен жоғары мәтіннің үзіндісі ретінде, құрылымдық стилистикалық тұрғыда ауызекі сөйлеуді мәтіндік емес Ұйымдастыру ретінде, әлеуметтік-прагматикалық тұрғыда қарым-қатынас жағдайына батырылған мәтін ретінде қарастыруға болатын көп қырлы құбылыс.

Дискурстың маңызды сипаттамалары-мәтіннің байланысы, экстралингвистикалық факторлардың шарттылығы, оқиғалылық, әлеуметтік әрекеттің фокусы.

Дискурс әрқашан диалогты, әрқашан адресатқа қарайды. Дискурсыз байланыс мүмкін емес, өйткені коммуникацияда дискурс пайда болады және жұмыс істейді.

Т.В. Соловьева ұсынған саяси дискурстың анықтамасы да қызықты болып көрінеді, ол дискурстың бұл түрін "белгілі бір тарихи және әлеуметтік жағдайлармен тығыз байланысты құбылыс, мәртебелік - рөлдік қатынастар арқылы ішкі және сыртқы саяси қызмет саласында жүзеге асырылатын дискурстың ерекше түрі, жоғары коммуникативті бағыты және сөйлеу әсеріне бағдарланған" деп анықтайды. Өз кезегінде, идеологиялық дискурстың осы түрінің мәнін жан-жақты және толық көрсететін саяси дискурстың функциялары австриялық ғалым Р.Водак тұжырымдамасында ұсынылған (атап айтқанда, персуазивті, аргументативті, ақпараттық).

Тілді әлеуметтік және ұлтаралық өзара әрекеттесу тәсілі ретінде актуализациялай отырып, саяси дискурс қоғамдағы үстемдік қатынастарының қандай да бір түрін өзгерту, қоғам азаматтарының шындықты қабылдауын басқару және осы қабылдауды өзгерту арқылы билікті білдіреді деп айту заңды болып көрінеді. Саяси дискурстың айрықша ерекшеліктерінің бірі, атап айтқанда саяси коммуникацияның ауызша құрамдас бөлігі "мәтінаралық қатынастар"деп аталатын саяси мазмұндағы мәтіннің делдалдығы болып

табылатындығын атап өткен жөн. Л. В. Минаева атап өткендей, "мәтінді коммуникативті бірлік ретінде зерттеу, шын мәнінде, хабарлама алушының интертекстуалдылық (мәтінге басқа мәтіндердің элементтерін қосу, яғни дәйексөздер, тұспалдар және т. б.), транстекстуалдылық (мәтіндер арасындағы эксплициттік немесе жасырын байланыс, мысалы, пародия құру кезінде), паратекстуализм".

Фразеологиялық бірлік немесе фразеологиялық бірлік – бұл тілдің лексикалық бөлінбейтін бірлігі, мағынасында тұтас, бейнелі, экспрессивтілікпен, стилистикалық және эмоционалды бояумен ерекшеленетін, толық немесе ішінара қайта ойластырылған сөздердің тұрақты семантикалық байланысқан тіркесімі. Фразеологиялық бірліктер бағалау функциясына ие, яғни сөйлеушінің белгілі бір тақырыпқа немесе құбылысқа қатынасын білдіреді, сөйлеуге жандылық пен мәнерлілік береді және аудиторияға әсер етудің күшті құралы болып табылады.

Фразеологиялық бірліктерді, әсіресе саяси дискурс мәтіндеріндегі бірліктерді аудару айтарлықтай қиындықтар туғызады. Бұл олардың көпшілігінің белгілі бір сөйлеу стиліне жататын және көбінесе айқын ұлттық сипатқа ие жарқын, эмоционалды қарқынды бұрылыстармен түсіндіріледі. Олар қолданылатын контекст маңызды рөл атқарады. Н.Н. Кириллова фразеологиялық семантика контекстке оңай бейімделетінін, кейде сөздікте көрсетілгеннен гөрі көп нәрсені білдіретінін атап көрсетеді.

Аударма тұрғысынан фразеологиялық бірліктер әдетте екі топқа бөлінеді: аудармашы тілінде баламалары бар фразеологиялық бірліктер және баламасыз фразеологиялық бірліктер. Лексикалық, грамматикалық, семантикалық және стилистикалық ұқсастықтар мен айырмашылықтар белгілерінің арақатынасына сүйене отырып, лингвист ғалымдар эквиваленттердің бірнеше түрін ажыратады: толық эквиваленттер (а. в. Кунин оларды "моноэквиваленттер" деп атайды), таңдамалы эквиваленттер (В.Г.Гак пен Я.И.Рецкер терминологиясы бойынша "вариантты сәйкестіктер"), ішінара эквиваленттер, контекстік эквиваленттер және калькуляция.

Фразеологиялық бірлікті бір тілден екінші тілге аудару кезінде келесі ережелерді сақтау ұсынылады:

1. Аударманың ең жақсы нұсқасы - толық фразеологиялық эквивалентті іздеу, бірақ фразеологиялық эквиваленттердің болуы екі тілде өте шектеулі.

2. Фразеологиялық бірліктерді аудару кезінде екінші орынды стилистикалық және эмоционалды бояу сәйкес келген жағдайда ішінара фразеологиялық эквиваленттерге береміз.

3. Баламалары болмаған кезде сөзбе-сөз аударуға немесе егер ішкі форманы аудармашы тілінің ана тілі қабылдаса, калькуляциялауға жол беріледі.

4. Егер жоғарыда аталған әдістер бастапқы фразеологиялық бірлікті аударуға жарамсыз болса, онда сипаттамалық аударма немесе фразеологиялық бірліктердің бір сөздік баламалары қолданылады.

5. Ұлттық боялған фразеологиялық бірліктер ұлттық бояуы жоқ қазақ және орыс фразеологиялық бірліктерімен берілуі керек.

6. Фразеологиялық екі тілді сөздіктерді қолдана отырып, сөздік әрдайым өрнектің барлық мүмкін баламалары мен мағыналарын бере бермейтінін ескеру қажет. Мұндай жағдайларда фразеологиялық бірліктердің мағынасын контекстен шығару керек.

Қоғамдық-саяси мәтіннің француз фразеологиялық бірліктері, әдетте, сол жанрдағы орыс және қазақ мәтіндерінде олардың қолданылуы мен табиғилығын ескере отырып, мүмкіндігінше ұқсас фразеологиялық бірліктермен аударылады. Мысалы, *régime politique*: политический режим, саяси режим, *régime sec*: сухой закон, тыйым салу, *régime du bon plaisir* - деспотизм. Француз тілінде *arme*: оружие, қару-жарақ сөзі бар бірқатар бірліктер бар. Олардың кейбіреулері қазірдің өзінде қайта түсіндірілді, сондықтан олар анықтамалық сөзбен байланысын жоғалтты. Мысалы: *faire ses armes*: приобрести опыт, тәжірибе жинау, *passer l'arme à gauche*: выйти в отставку, отставкаға кету, *faire етістігі - faire les frais*: нести расходы, шығындарды көтеру, *donner carte blanche*: предоставить полную свободу действий, толық еркіндік беру.

Прагматилистика - мәтін құрылымының барлық деңгейлеріндегі стилистикалық құралдардың тілдік және сөйлеу вариациясын ескере отырып, мәтінді қабылдаудың прагматикалық тиімділігін зерттейтін пәнаралық сала.

Прагматика саяси дискурстың жұмысында маңызды рөл атқарады, бұл тек семантикалық (семантикалық) ғана емес, сонымен қатар фразеологиялық бірліктерді қамтитын экспрессивті (эмоционалды-бағалау) жағын жан-жақты зерттеу қажеттілігін талап етеді. Мұндай зерттеу фразеологиялық бірліктердің прагматикалық мағынасын және олардың өзекті мәнмәтінін байыпты талдаусыз мүмкін емес.

Фразеологиялық стилистика сөйлеуде тұрақты сипаттағы күрделі тілдік бірліктерді қолдануды зерттейді (басын сындыру, бояуларды қоюлату, мысық жылады, алтынның салмағы, күнкөріс деңгейі, шок терапиясы). Бұл жағдайда басты назар фразеологиялық бірліктердің стилистикалық қасиеттері мен экспрессивті мүмкіндіктеріне, сондай-ақ олардың көркем және публицистикалық сөйлеуде өзгеруіне аударылады. Жазушылардың фразеологиялық жаңашылдығының әртүрлі әдістері қарастырылады.

Фразеологиялық стильдің басты бағыты - фразеологиялық бірліктерді қолдану кезінде сөйлеу қателіктерінің алдын алу. Қазіргі орыс және қазақ тілдерінің барлық фразеологиялық бірліктерінің қандай да бір функционалды-стилистикалық маңызы бар деген ереже жалпы қабылданған болып табылады. Фразеологиялық бірліктердің бұл қасиеті олардың адамдардың қарым-қатынасының белгілі бір салаларында басым қолданылуымен байланысты. Фразеологиялық бірліктердің стилистикалық саралануының шарты, сөздер сияқты, сонымен қатар "нөлдік" стилистикалық сипаттама ұғымы, "бейтарап стиль" ұғымы белгілі бір жалпы Фон ретінде, онымен салыстырғанда сөздер мен фразеологиялық бірліктер оң стилистикалық боялған. Таңдау бұл екі негізгі сызық бойынша жүреді: бейтарап фонға қатысты "төмендеу" сызығы бойынша; оның үстіндегі "көтерілу" сызығы бойынша. Сондықтан мағынасыз болмауы мүмкін-сәйкес сөздерді "төмендетілген" сөздер және "жоғары" стилистикалық тонмен " сөздер ретінде бейнелі түрде белгілеу. Осылайша, фразеологиялық бірліктердің "стилистикалық тонын", оларға тән экспрессивті ерекшеліктерін және оларды қолдану аясын ескеру қажет.

Саяси қайраткерлердің сөйлеуіндегі фразеологиялық бірліктердің аудармасы отандық тіл біліміндегі күрделі және түсініксіз мәселелердің бірі болып табылады. Тұрақтылық мәселесіне, фразеологиялық бірліктердің конвенциясына, терминологиялық екіұштылыққа,

Француз тіліндегі фразеологизмдер	Орыс тіліне аударма	Қазақ тіліне аударма
Régime sec	сухой закон	Тыйым салу
faire les frais	нести расходы	Шығындарды көтеру
cordon sanitaire	санитарный кордон	санитарлық кордон
danser sur un volcan	танцевать на вулкане	жанартауда билеу
les mines et le gaz, pommes de discorde péruviennes	мины и газ, перуанское яблоко раздора	миналар мен газ, Перу даудамайының алмасы
le clef devoûte	краеугольный камень	іргетас
balayer le pays	очистить страну (очистить оккупированную территорию от неприятельских войск)	елді тазарту (жаулап алынған аумақты жау әскерлерінен тазарту)

көптеген трансформациялық құбылыстар механизмінің белгісіздігіне, фразеологиялық неологизмдерді оқшаулаудың теориялық негізінің жоқтығына, фразеологиялық сөздіктің

жаңа түрін құруға деген ұмтылысқа қатысты бірқатар карама-қайшы пікірлердің болуы осы мәселелерді егжей-тегжейлі қарастыру қажеттілігін тудырды.

Мұндай сәйкестікті пайдалану шет тіліндегі фразеологизмді толығымен қайталауға мүмкіндік береді, ал аудармашы оны табуға тырысады. Сәйкестік-калькалар белгілі бір артықшылықтарға ие және аударма тәжірибесінде кеңінен қолданылады. Біріншіден, олар түпнұсқаның бейнелі құрылымын сақтауға мүмкіндік береді, бұл әсіресе саяси дискурста маңызды.

Екіншіден, олар синхронды аудармадағы қиындықтарды жеңуге мүмкіндік береді, олар түпнұсқада кеңейтілген метафора жасау үшін кескін ойналғанда пайда болады.

Сонымен, фразеология-бұл аудармашылардың ерекше назарын қажет ететін күрделі құбылыс, өйткені фразеологиялық бірліктер компоненттердің еркін мағыналары бар қарапайым тіркестер емес және оларды аудару кезінде бірқатар қиындықтарға тап болуы мүмкін. Біз жүргізген талдау әрбір нақты жағдайда аударма стратегиясының өзгеретініне және аударма шешіміне бірқатар факторлар әсер етуі мүмкін екеніне көз жеткізді. Оларға фразеологиялық бірлікті белгілі бір контексте қолдану ерекшеліктері, оның құрылымы, семантикасы, эмоционалды-экспрессивті бояуы жатады. Фразеологиялық бірліктің жағдайы мен ерекшеліктеріне байланысты аудармашы эквивалентті, Аналогты таба алады, сипаттамалық, лексикалық, контекстік, антонимдік аударманы, калькуляцияны, тұтас түрлендіруді қолдана алады. Аударманы сапалы орындау үшін аудармашы фразеологиялық бірліктерді аударудың жоғарыда аталған әдістерімен жақсы таныс болуы керек.

Қолданылған әдебиеттер:

1. Маслова В.А. Лингвокультурология: учебное пособие. – 2 издание, стереотип.– М.,2004.– С.60.
2. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. – М., 1985. – С. 156.
3. Теленкова М.А. Современный русский язык. М.: Айрис-Пресс, 2002.
4. Ахманова О. С. Очерки по общей и русской лексикологии. Изд. 3-е. М.: URSS, 2009. 294 с.
5. Валгина Н.С., Розенталь Д.Э., Фомина М.И. Современный русский язык: Учебник / Под редакцией Н.С. Валгиной. - 6-е изд., перераб. и доп. М.: Логос, 2002. – 528 с.
6. Алтунян А.Г. Анализ политических текстов: учеб. Пособие. – 2-е изд. М.; Логос, 2010.
7. Бабкин А.М. Русская фразеология, ее развитие и источники. - Л.: Наука, 1990.

ФИЗИКАНЫ ОҚИТУДА ЗАМАНАУИ ОҚУ ҮРДСІНДЕ ЦИФРЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ РЕСУРСТАРЫН ПАЙДАЛАНУ

Амиров Таир Алматович

2 курс магистранты,

Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе Өңірлік Университеті,

Қазақстан, Ақтөбе қ.

Ғылыми жетекші – ф-м.ғ.к., доцент Сағимбаева Ш. Ж.

Бүкіл әлемдегі білім беру үдерісіне айтарлықтай әсер еткен соңғы он жылдықтағы ең революциялық жетістіктердің бірі интернет атауын алған дүниежүзілік компьютерлік желі құру болды. Кибернетикалық кеңістікті (cyberspace) оқу мақсаттарында пайдалану жалпы дидактикамен жеке әдістеменің мүлдем жаңа бағыты болып табылады, себебі болып жатқан өзгерістер оқу процесінің барлық жақтарын қозғайды, ол жұмыс тәсілімен стилін таңдаудан бастап, білім алушылардың академиялық деңгейіне қойылатын талаптарды өзгертумен аяқталады.

Цифрлық білім беру ресурстары коммуникациялық байланыс құралдарын пайдалану арқылы білім беруді жетілдіруді көздейді және компьютерді пайдалануға, модельдеуге, электрондық оқулықтарды, интерактивті құралдарды қолдануға, интернетте жұмыс істеуге, компьютерлік оқыту бағдарламаларына негізделеді.

Цифрлық білім беру ресурстарының келешек ұрпақтың жан-жақты білім алуына, іскер әрі талантты, шығармашылығы мол, еркін дамуына жол ашатын педагогикалық, психологиялық жағдай жасау үшін де тигізер пайдасы аса мол.

Қазіргі кезде оқушыларды оқыту үдерісінде цифрлық білім беру ресурстарын пайдалану жүйесін қалыптастырудың жолдары жетілдірілуде. Әлем ақпараттық қоғамға аяқ басқан қазіргі заманда ақпараттық мәдениет деңгейі кез-келген мемлекеттің дамуының басты дәлелі болып отыр. Еліміздің білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі – білім беру жүйесін цифрландыру болып табылды. Аталған бағытты жүзеге асыру үшін жаңа буын оқулықтарын электрондық нұсқаға аудару қажет болды [1, 82 б.].

Білім беруді жаппай компьютерлендірудің мазмұндық негізі, әрине, оның кез келген көрінісімен байланысты, өйткені қазіргі заманғы компьютер жалпы ақыл-ой еңбегінің жағдайын оңтайландырудың тиімді құралы болып табылады.

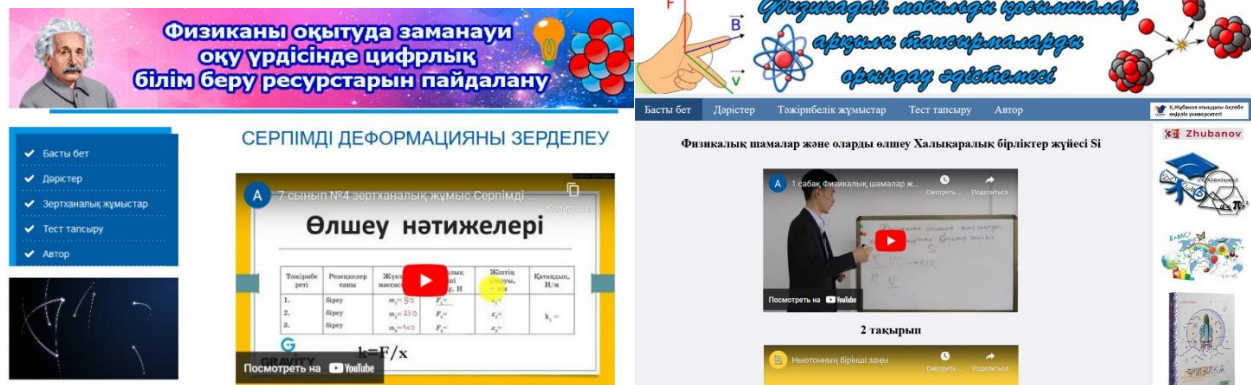
Білім беру жүйесін цифрландыру бағдарламалық құралдарды кеңінен қолдануға негізделген, мұғалімдердің біліктілігін арттыру және болашақ мұғалімдердің дайындық жүйесін толықтыруды және біртіндеп қайта қарауды талап ететін білім беру ресурстарын және мәліметтерді өңдеуді құрудың вариативті әдістеріне инновациялық білім беру технологияларын белсенді енгізу болып табылады.

Физика пәнін оқыту әдістемесінің ерекшелігі сәйкесінше, физика пәні мұғалімінің қызметінің ерекшеліктері ғылыми әдебиеттерде біліктілік тәсілі мәселесі бойынша қалыптасқан жалпы педагогикалық идеяларды нақтылауды қажет етеді.

Цифрлық білім беру ресурстарын қолданудың дәлдігі туралы жалған түсінік кең таралған: презентациялар, фильмдер, анимациялар. Жүйеліліктің болмауы жағымсыз салдарға әкеледі: оқушылардың ынтасын арттырудың орнына, ақпаратты ұсынудың жаңа формасының алдында алаңдаушылық пен шатасушылық байқалады, әсіресе бұл көбінесе цифрлық білім беру ресурстары негізінде жұмыс істемеген ашық сабақтарда болады; сауатсыз құрастырылған мультимедиялық презентациялар уақытты үнемдеудің орнына мұғалімнің жұмысын қиындатады, ал мәтіндегі анимацияның артық болуы оқушылардың мерзімінен бұрын шаршауына, визуалды анализаторға жүктемені арттыруға әкеледі. Оқушылардың иондаушы сәулелену көздерімен жұмыс істеу уақытын шектейтін санитарлық

нормаларды және сабақта цифрлық білім беру ресурстарын қолдану тиімділігінің аспектілерін ашатын психологиялық-педагогикалық зерттеулердің нәтижелерін нақты білу керек.

Физиканы пәнін оқытудың сандық немесе компьютерлік құралдарын олардың көмегімен дәстүрлі құралдармен салыстырғанда оқу процесінің тиімділігін арттыруға немесе дәстүрлі құралдарды қолдану кезінде мүмкін емес тапсырмаларды орындауға болатын жағдайда қолдану керек екенін есте сақтаған жөн. Кері жағдайда бұл мағынасыз және кейде зиянды қиындату болып табылады.

1 сурет – Зерттеу барысында әзірленген интеграцияланған электронды оқу әдістемелік кешенінің сипаттамасы

Мұғалімнің жеке қызығушылығы, білімге бөлінген оқытудың жаңа нысандары мен әдістерін игеруге тұрақты талпынысының болуы заманауи білім беру жүйесінде жетістікке жетуге және лайықты орын алуға мүмкіндік береді.

Оқу үрдісінде жиі қолданылатын цифрлық білім беру ресурстарын атап өтейін:

- компьютермен мультимедиялық проектордың көмегімен көрсетілген электронды оқулықтармен оқу құралдарының оқу материалдары;
- интерактивті тақта (Active Studio, Active Inspire бағдарламалары), видео, аудио жабдықтар (сабақтарға, сыныптан тыс жұмыстарға);
- жұмыстың әр түрлі кезеңдеріндегі PPT презентациясы (материалға түсінік беру;
- зерттелген тақырып бойынша білімді жалпылау;
- жобалық жұмыскезінде оқушылардың презентацияжасауы);
- фильмдерді, бейнелерді, жаңалықтарды, бейне роликтерді қарау (соның ішінде online);
- аудио кітаптар мен жұмыс;
- флешойндар (соның ішінде онлайн);
- электрондық энциклопедиялармен анықтамалықтар, интерактивті карталар (сабақтарда да, әртүрлі жобаларды дайындауда да қолданылады);
- электронды тренажерлер (ғаламтордың білім беру ресурстары (пайдалы сайттар тізімі төменде келтірілген);
- суреттермен иллюстрациялары бар DVD және CD дискілері (әртүрлі жұмыстар үшін);
- қарым-қатынас дағдыларын дамыту, қарым-қатынас жағдайын модельдеу және диалогтік сөйлеуді дамыту үшін);
- тестілеу бағдарламалары (Оксфорд, Кембридж, Лонгмэн және т.б.) (емтиханға дайындық кезінде берілген материалды қайталау және тексеру үшін);
- интерактивті конференциялар [2, 13 б.].

Оқу процесінде цифрлық білім беру ресурстарын қолданудың сөзсіз артықшылықтарын ескере отырып, ең алдыңғы қатарлы электронды және цифрлық білім беру ресурстары жақсы мұғалімді алмастыра алмайтындығын атап өткен жөн. Цифрлық білім беру ресурстары өзінің

барлық артықшылықтарымен сабақты дайындау мен өткізу де тек көмекші рөл атқарады. Цифрлық білім беру ресурстары қолдану мұқият жоспарлануы керек.

Цифрлық білім беру ресурстары құралдарын қолдану тәжірибесінде мен бірнеше мәселелерге тап болдым:

- ғаламтордағы үлкен ақпарат қажетті материалдарды іздеуді қиындатады: іздеудің нәтижелері жұмсалған уақытпен салыстырғанда көп емес;
- таңдалған материалдардың оқушылар деңгейіне бейімдеуді қажет етеді, өйткені көптеген фильмдермен мақалаларда мектеп бағдарламасы аясында оқымайтын лексика бар;
- белгілі бір материалды қолданудың тиімділігін дәл болжау әрдайым мүмкін бола бермейді, сонымен қатар топтағы оқушылардың әртүрлі деңгейіне байланысты онымен жұмыс істеу уақыты қажет;
- презентациялармен флипчарттар жасау үшін көп уақытты, белгілі бір компьютерлік дағдыларды, сондай-ақ эстетикалық талғамды қажет етеді (оқытушымен оқушы үшін);
- электронды оқулықтардың үлкен таңдауы оқытушының зерттелетін тақырыпқа сәйкес материал таба алатындығына кепілдік бермейді [3, 35 б.].

Осылайша, цифрлық білім беру ресурстарын қолдану сабақты жоғары нәтижелі, заманауи және эмоционалды өткізуге мүмкіндік береді. Алайда сабақты «әсерлермен» асыра жүктемеу керек және белгілі бір сабақта цифрлық білім беру ресурстарын қолданудың мақсатқа сай болуына сүйену керек. Оқу процесінде компьютерлік технологияны қолдана отырып, мұғалім өзінің кәсіби құзыреттілігін үздіксіз арттыруы тиіс, бұл оқу процесімен білім сапасына оң әсер етеді.

Цифрлық білім беру ресурстары бір уақытта білім алушының бірнеше қабылдау түйсіктерін ынталандыра отырып, оның назарын жақсы аударады, қатты шаршамауына ықпалын тигізеді және қажетті жайлылықты қамтамасыз етеді.

Автоматтандырылған оқыту жүйелерінің үлкен артықшылығы - оқушылардың жауаптарын тіркеу, сақтау және талдау, қажет болған жағдайда оларға көмектесу, білімді кезең-кезеңімен бағалауды жүзеге асыру, олардың жұмыс қабілетін анықтау, т.с.с. икемді бағалау жүйесі. Сонымен қатар, әртүрлі кілттерді ұсыну оқушытерге өзін-өзі бағалауды жүргізуге мүмкіндік береді.

Бүгінгі таңда цифрландырудың заманауи элементтерінің құралдарын адам қызметінің әртүрлі салаларында, сондай-ақ білім беруде пайдалану маңызды. Оқу процесін компьютерлендіру отандық және шетелдік оқулықтарда маңызды факторлардың бірі ретінде қарастырылады.

Білімді дамыту үшін дәстүрлі оқыту әдістерінен оқу үрдісінде оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттыратын оқытудың жаңа белсенді әдістеріне көшу қажет. Бұл міндетті оқыту үдерісінде жаңа технологияларды қолдану арқылы ғана жүзеге асыруға болады.

Білім беру жүйесін дамытудың стратегиялық міндеті – педагогикалық тәжірибеге жаңа ақпараттық құралдар мен басқа да жаңа технологияларды енгізу негізінде ақпараттық орта құру және жаңа білім беру жүйесін қалыптастыру.

Бүгінгі таңда интернеттің пайда болуымен жаңа білім беру жүйесінің пайда болғанын бәрі мойындайды.

21 ғасыр тек ақпарат ғасыры емес. Компьютерлер адам қызметінің барлық салаларында қолданылады.

Жаһандық қоғамдастықтың жаһандық цифрландыру процесі қоғамдық өмірдің барлық саласында дамып келеді.

Компьютерлік технология дегеніміз - оқытудың нақты жиынтығы мен әдістемесін, әдістері мен құралдарын анықтайтын технологиялық және педагогикалық процесті ұйымдастырудың ең тиімді тәсілі.

Ең алдымен компьютер мұғалімге оқушылардың өзіндік жұмысын ұйымдастыруға көмектеседі. Ол үшін келесі жаттығулар мен әдістемелік тәсілдерді қолданған жөн.

Компьютерлік және цифрлық білім беру ресурстары - заман талабы.

Бұл жұмыстың басты мақсаты - физика сабақтарында компьютерлік желілерді және мультимедиялық-электронды құралдарды тиімді пайдалану, атап айтқанда мектептерде және оқу процесінде физика сабағында презентация мен мультимедиялық-электронды құралдарды терең пайдалану.

Ең тиімді бағдарламалардың бірі - Microsoft Power Point.

Бұл қысқа уақыт ішінде мұғалімге өзінің керемет дидактикалық материалдарымен қамтамасыз етеді және компьютерлік оқытуға дайындалуға көмектеседі. Бұл оқушылардың әр түрлі қабілеттерін ашады. Олар: есте сақтау, көру, есту, ойлау, эмоционалды, автоматты және т.б.

Физикада жаңа медианы пайдалану кезінде күтілетін нәтижелер:

- үлгерімі төмен оқушыларға көмектеседі;
- Оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын арттырады;
- Сабақта қолданылатын көрнекі құралдардың санын көбейтеді;
- оқушылардың шығармашылық әлеуетін арттырады;
- оқушыларды жеке жұмыс жасауға үйретеді;
- грамматикалық конструкцияларды оңай түсінуге көмектеседі;
- оқушылардың есте сақтау, есту, көру, сөйлеу, ойлау қабілетін дамытады;
- пайымдау, талдау, талдау қабілеттерін арттырады;

Компьютерлік оқыту келесі міндеттерді қамтиды:

- Оқушылардың компьютерлік сауаттылығын ашу;
- оқыту, тәрбиелеу процесіндегі ақпарат алмасу сипатын анықтау;
- дайын бағдарламаларды қолдану қабілеттерін арттыру;
- ойлау қабілеттерін дамыту;
- пәндік материал бойынша компьютерлердің мүмкіндіктерін қолдануға үйрету [4, 59

б.].

Сабақ барысында оқушының өзіндік тапсырмаларды орындау кезінде оған деген қызығушылығы артады. Компьютерді сабақта пайдаланудың артықшылықтары: түрлі-түсті иллюстрациялар, ұлттық музыка, анимация есте сақтау процесі үшін тиімді.

Физиканы оқытудың жаңа компьютерлік жүйесі шартты белгілерден тұрады. Осылайша, оқушы шындыққа үйренеді. Ол оқытудың келесі артықшылықтарына негізделген. Олар:

- мүмкіндігі шектеулі балаларға арналған компьютерлік оқытудың тиімділігі артады;
- сабақта компьютерді пайдалану уақытты үнемдейді;
- оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын арттырады.

Әр сабаққа мыналар кіреді:

Компьютерлік технологияның көмегімен оқыту процесі оқушытерге жаңа ойлау қабілеттерін қалыптастыруға және дамытуға, өзінің кәсіби әлеуетін қалыптастыруға мүмкіндік береді. Компьютерлік технологиялар оқыту үдерісінде білім сапасын қазіргі заман талабына сай, инновациялық бағытта толық қамтамасыз етеді.

Цифрлық білім беру ресурстары - бұл жаңа техникалық құралдар ғана емес, сонымен қатар оқытудың жаңа түрлері мен әдістері, оқу процесіне жаңа көзқарас. Цифрлық білім беру ресурстары қолдану келесі мүмкіндіктерді ашады:

Цифрлық білім беру ресурстары - бұл коммуникативті құзыреттіліктің жоғарыда аталған барлық компоненттерін тиімді дамытуға мүмкіндік беретін әмбебап құралдың бір түрі.

Цифрлық білім беру ресурстарын қолдануға қажетті негізгі техникалық компоненттер: компьютер, проектор, интерактивті тақта, интернет және компьютерлік бағдарламалар.

Компьютерлік проектор. Экрандағы статикалық суретті ғана көрсете алатын проектордан айырмашылығы, заманауи компьютерлік проектор экранда әртүрлі бейнені көрсете алады. Физика сабағында осындай проекторды пайдалана отырып, мұғалім балаларға бейнелерді, презентацияларды және т.б. көрсетуді ұсына алады. Бұл, әрине,

оқушыларға коммуникативтік құзыреттілікті жетілдіруге мүмкіндік бере отырып, жұмыстың түрлерімен басқада әдістерін қолдануға үлкен мүмкіндік береді.

Интерактивті тақта қазіргі заманғы техниканы дамытудың кезеңінде жасалған, мұғаліммен оқушының жұмысы үшін соншалықты үлкен мүмкіндіктер беретін техникалық құрылғы, оларды толық сипаттау қиын. Интерактивті тақтамен жұмыс істеу кезінде қолданылатын бірқатар бағдарламалар бар. Сабақ езінде “Active Studio” және «Active Inspire» интерактивті кешендерінің бағдарламаларын пайдалануға болады. Бағдарламаның мәні – олар оқушымен мұғалімге интерактивті тақтадағы объектілермен өзара іс қимыл жасауға мүмкіндік береді. Әртүрлі функцияны қолдануға болады. Суреттермен сөздер, нысан өлшемін, түсін, пішінін өзгерту, жазба жасау және оны кейінірек қайтару үшін сақтау, ғаламтор желісіне шығу, аудио жазбаны тыңдау және бейнені көру. Дайын эзирлемелерді қолданып қана қоймай, сабақты қызықты қылып өткізіп және оқушылардың қызығушылығын арттыруға мүмкіндік береді.

Мұғалімнің негізгі міндеті – оқыту компьютерлік бағдарламаларын оқу үдерісіне дұрыс ықпалдастыру.

Цифрлық білім беру ресурстары әртүрлі коммуникативтік жағдайларды тиімді құруға мүмкіндік береді. Лингвистикалық дағдыларды қалыптастыруға ықпал етеді, сөйлеу әрекетінің түрлі түрлерін үйретуге және оларды әртүрлі комбинацияларда үйлестіруге мүмкіндік береді, тілдік және сөйлеу әрекеттерін автоматтандырады. Бағдарлама мұғалімге жеке оқыту тәсілін жүзеге асыруға көмектеседі, сондай-ақ оқушылардың мотивациясымен дербестілігін ынталандырады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Кинелев В.Г., Вержбицкий В.В., Попов В.В. и др. Образование и XXI век: Информатизация и компьютерные технологии. Москва, 1999. - 191 с.
- 2 Лукашенко М.А. Высшее учебное заведение на рынке образовательных услуг: актуальные проблемы управления. М.: Маркет ДС, 2003. – 358 с.
- 3 Борк А. Компьютеры в обучении: Чему учит история: Пер. с англ. // Информатика и образование, 1990, №5, - С.110-119.
- 4 Хантер Б. Мои учебники работают на компьютерах. - М: Просвещение, 1989. - 225 с.
- 5 Роберт И.В. Современные информационные технологии в образовании. - М.: Школа-Пресс, 2001. с. 205
- 6 Кузнецов А. А., Панюкова С.В., Роберт И.В. Информационные и коммуникационные технологии в образовании: Учебно-методическое пособие / Под редакцией Роберт И.В. – М.: Дрофа, 2008. – 320 с.

ИССЛЕДОВАНИЕ ВЛИЯНИЯ СОВРЕМЕННЫХ ОНЛАЙН-КОММУНИКАЦИЙ НА ПОВЕДЕНИЕ ПОТРЕБИТЕЛЯ

*Толегенова Аяна Райымбеккызы,
Студентка магистратуры 2 курса,
Учреждение Образования “Алматы Менеджмент Университет”
Казахстан, г. Алматы*

АННОТАЦИЯ

Целью исследования является выявление влияния современных онлайн коммуникаций на поведение потребителей.

Из вышеуказанной цели исходят следующие задачи данной исследовательской работы:

1. Выявить влияние рекламы в интернете на поведение потребителей;
2. Узнать, как часто потребители прибегают к онлайн-шоппигу;
3. Проанализировать, как поведение потребителей изменилось с появлением онлайн-коммуникаций в ритейле;

Результатом работы являются практические рекомендации для ритейлеров по адаптации к новым тенденциям рынка и растущей популярностью онлайн шопинга.

В последнее десятилетие развитие интернета, а вместе с ним и маркетинговых онлайн коммуникаций происходит семимильными шагами. Особенно сильно это ощутилось с началом пандемии коронавируса, когда многие бизнесы были вынуждены адаптироваться, и походы по магазинам сменились онлайн шоппингом из дома.

Для выявления влияния такого быстрого развития интернет коммуникаций на поведение потребителей было проведено исследование в форме онлайн-опроса. Перед проведением исследования была поставлена его цель, определены задачи и составлена анкета.

Анкетирование - это один из самых распространенных методов исследования, при котором исследователь обращается к респондентам со специально оформленным списком вопросов - анкетой. Анкета выступает основным средством сбора информации. [1]

Цель исследования: изучить влияние современных онлайн-коммуникаций на поведение потребителей.

Задачи исследования:

4. Выявить влияние рекламы в интернете на поведение потребителей;
5. Узнать, как часто потребители прибегают к онлайн-шоппигу;
6. Проанализировать, как поведение потребителей изменилось с появлением онлайн-коммуникаций в ритейле;
7. Разработать практические рекомендации для ритейлеров.

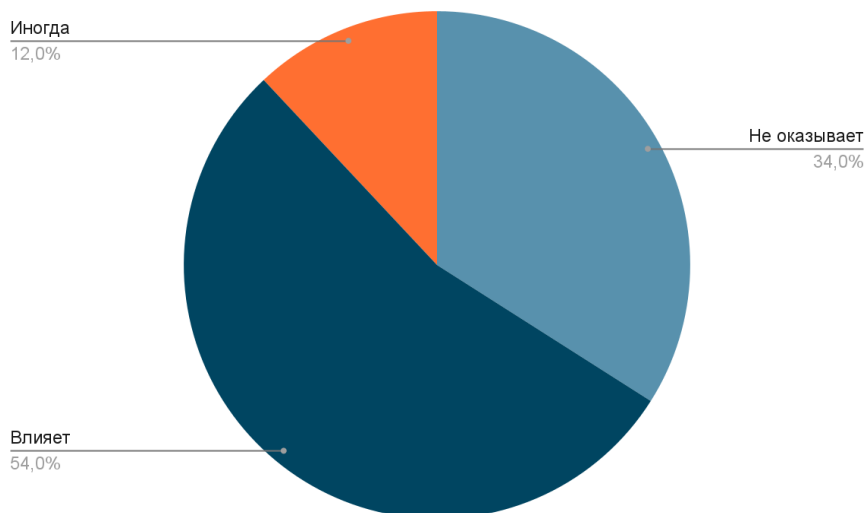
Анкета состоит из 5 закрытых вопросов. Респондентам необходимо выбрать один из предложенных вариантов ответа, или добавить свой вариант.

В опросе приняли участие 50 респондентов разных возрастных групп, но преимущественно в возрасте от 18 до 35 лет. Это та часть населения, которая чаще всего использует онлайн коммуникации для шоппинга и является основной целевой аудиторией интернет-магазинов.

После проведенного исследования были получены следующие результаты.

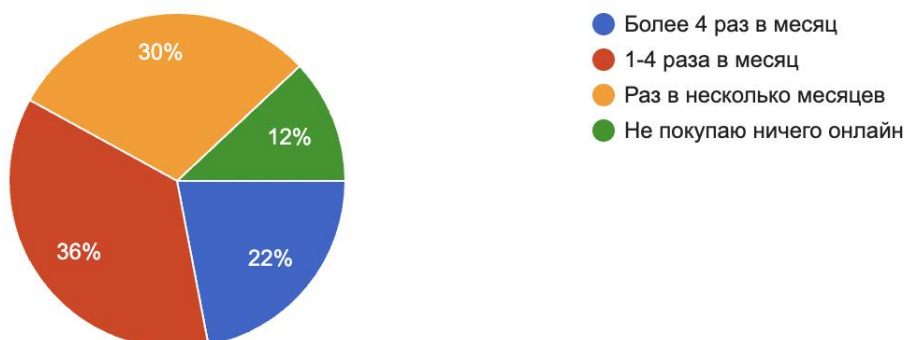
На вопрос “Обращаете ли Вы внимание на рекламу в интернете?” отрицательно ответили лишь 16% опрошенных. Это абсолютно неудивительно, так как, согласно некоторым исследованиям, человек в день видит около 10000 рекламных сообщений. А современное поколение проводит около 74% свободного времени онлайн. [2]

Далее выяснилось, что реклама в интернете никак не оказывает влияния на принятие решения о покупке лишь у 34% респондентов (рисунок 1).

Рисунок 1. Влияние рекламы в интернете на принятие решения о покупке

В рекламе используются психологические и манипулятивные элементы, поэтому на нее сложно не обращать внимания. Конечно, ее воздействие зависит от многих факторов, таких как частота показа, время показа и метод воздействия (зрительный или аудиальный). На следующий вопрос - “Как часто Вы совершаете онлайн-покупки?” лишь 12% респондентов ответили негативно. Наоборот, большая часть опрошенных, а именно 58% покупают что-то через интернет несколько раз в месяц (рисунок 2).

Рисунок 2. Частота совершения онлайн-покупок

Сейчас покупать товары онлайн стало намного проще. Появились площадки, где в несколько кликов можно купить с доставкой до двери всё, что угодно вплоть до крупной бытовой техники (Caspi Магазин, Halyk Market, Jusan Mart, Forte Market), а также оформить

покупки в рассрочку или кредит. Такой способ шопинга пользуется большой популярностью у населения Казахстана. Также стало очень много магазинов в социальной сети Instagram, а развитие быстрых курьерских служб только упрощает процесс.

Одна из самых популярных категорий товаров, приобретаемых онлайн с помощью банковских маркетплейсов, упомянутых выше, это электроника (смартфоны, смарт-часы и т.п.) и бытовая техника. Более 70% респондентов приобрели эти товары онлайн.

И последний вопрос звучал как: “Какой вид шопинга Вам нравится больше?”. Здесь мнения разделились, но всё таки большинство отдали свой голос за онлайн шопинг. Некоторые респонденты считают, что ситуация зависит от вида товара. Так, если товар нужно примерять, то оффлайн шопинг является более предпочтительным.

Десять лет назад едва ли можно было представить себе такую картину. Однако, как показывает статистика, электронная коммерция набирает всё больше обороты с каждым годом. Так, в прошлом году количество онлайн покупок возросло на 33,7% по отношению к предыдущему [3].

Онлайн шопинг - это наша новая реальность, а развитие онлайн коммуникаций делает процесс покупки легче и быстрее. Что же стоит делать владельцам ритейл бизнеса, чтобы адаптироваться в этой новой реальности?

- Увеличить присутствие в онлайн каналах продаж, упомянутых выше. Это повлечет за собой увеличение целевой аудитории, которая теперь не будет ограничиваться лишь физическим месторасположением.
- Оптимизировать логистику. Потребители хотят получить всё как можно быстрее, а развитие курьерской доставки только упрощает этот процесс. Быстрая доставка может стать одним из факторов, влияющим на покупку, еще более значимым чем привлекательная цена.
- Рассмотреть варианты оплаты в рассрочку или кредит, если категория товаров это позволяет. Такой вид оплаты самый привлекательный для казахстанского потребителя, особенно если речь идет об электронике и бытовой технике.

Список использованной литературы:

1. Метод анкетирования - <https://clck.ru/NqHGj>
2. Цифровые дети. Как реклама привлекает молодежь - <https://www.forbes.ru/karera-i-svoy-biznes/365411-cifrovye-deti-kakaya-reklama-privlekaet-molodezh>
3. https://www.inform.kz/ru/kazhdyy-vtoroy-kazahstanec-praktikuyuschiy-e-shopping-pokupaet-onlayn-produkty-pitaniya_a4014324

ШИФРОВАНИЕ, СОХРАНЯЮЩЕЕ ФОРМАТ

Тешебаев Ә.К.

Международный университет информационных технологий, Алматы, Казахстан

Аннотация. В данной статье рассмотрена алгоритм шифрования FPE. Статья посвящена актуальной на сегодняшний день проблеме, речь идёт о формате хранения данных, изменяемом в результате шифрования. Рассмотрены методы построения и атаки на них. Данная проблема мало изучена и требует дальнейших исследований.

Ключевые слова. fpe, tweakable block ciphers, сохраняющее формат, шифрование, шифр.

Введение

Возрастающие требования к защите персональных данных приводят к неожиданным проблемам, с которыми существующие решения не в состоянии справиться. Речь идёт о формате хранения данных, изменяемом в результате шифрования.

Чаще всего для защиты данных в базах, документах и электронных таблицах их шифровали целиком как файлы, а оператору предоставляли полный доступ к ним. Для СУБД и офисных приложений с добавлением такого шифрования ничего не меняется, поскольку они всегда работают с расшифрованными файлами привычного формата.

Всё изменилось, когда потребовалось шифровать отдельные записи и сохранять одни значения зашифрованными, пока у оператора есть доступ к другим. Популярные алгоритмы оказались неприменимы напрямую, поскольку их результат шифрования отличается от исходных данных по размеру и структуре.

Например, вместо номера паспорта (6 цифр) или номера телефона (код региона + 10 цифр) после шифрования получится строка длиной 128 бит, которая интерпретируется как 16 символов. Среди них могут быть не только цифры, но и буквы, знаки препинания и спецсимволы, что вызывает проблемы совместимости.

Программы обрабатывают данные как переменные заранее заданного типа. Поэтому в современных криптографических приложениях (особенно для работы с персональными данными) важно обеспечить неизменность формата данных до и после шифрования.

FPE

Существует отдельный тип алгоритмов, который так и называется — шифрование, сохраняющее формат (FPE — Format-Preserving Encryption). Например, если вы зашифруете таким алгоритмом номер полиса ОМС (4 группы по 4 цифры), то гарантированно получите другой набор цифр 4x4, неотличимый по структуре от исходного. Это может быть важно ещё и в тех случаях, когда нужно скрыть сам факт шифрования.

Шифрование с сохранением формата (FPE) — это метод шифрования, при котором полученный зашифрованный текст имеет ту же форму, что и входной открытый текст.

Удовлетворение потребностей FPE недостижимо с помощью традиционных алгоритмов шифрования блоков, которые работают с блоком данных заданного размера (обычно 64 или 128 бит) и обрабатывают ввод и вывод как двоичные строки без ограничения алфавита. То есть блочные шифры реализуются путем многократного применения к блокам открытого текста некоторых базовых преобразований.

FPE был разработан для удовлетворения этих потребностей и имеет особое значение для финансовых платежных систем, шифрования баз данных и других вариантов использования. Сами основные механизмы шифрования FPE не различают различные алфавиты с одинаковым количеством символов и полагаются на перевод алфавита на уровне

приложения, который сопоставляет каждый из символов n алфавита, присутствующих в данном алфавите, с числами $\{0, 1, \dots, n - 1\}$.

Постановка задачи

Самый первый вопрос: зачем нам шифрование с сохранением формата (FPE), и почему недостаточно использовать существующие примитивы, такие как блочные шифры?

Запрос на сохранение формата может быть уместным в следующих случаях:

1. Структура базы данных может быть несовместима с зашифрованными сообщениями. Если мы хотим, чтобы данные были зашифрованы, нам либо нужно реструктурировать базу данных или использовать FPE;
2. Некоторым приложениям может потребоваться, чтобы данные были в предварительно определенном формате. В этом случае мы можем переписать приложение с нуля или снова использовать FPE;

Почему обычные блочные шифры не решают проблему?

Обычный блочный шифр принимает два входа – ключ $K \in \{0, 1\}^k$ и открытый текст $M \in \{0, 1\}^n$ – и выдает один выходной – шифртекст $C \in \{0, 1\}^n$ [6]. Процесс зашифрования и расшифрования можно записать в виде равенств

$$E_K(M) = C, \quad (1)$$

$$D_K(C) = M, \quad (2)$$

в которых алгоритмы зашифрования E и расшифрования D должны удовлетворять равенству

$$D_K(E_K(M)) = M, \quad (3)$$

Блочный шифр действует как перестановка двоичных строк фиксированной длины (например, $\{0, 1\}^{128}$ для «Кузнечика»). Даже если множество Dom встроено в $\{0, 1\}^n$, результат шифрования $m \in Dom$ вряд ли попадет в одно и то же подмножество: $E_k(m) \notin Dom$ из-за его относительно небольшого размера в реальных ситуациях и приложениях.

Пример 1. CCN состоит из следующих цифр: 6 цифр номер банка, 6 цифр номер счета, 3 цифры контрольная сумма и все цифры, кроме номера счета (т. е. 9 из 15), общедоступны. В этом случае $Dom = \{0, \dots, 9\}^6$.

Малый размер Dom (множество) опасен. Из-за большого количества возможных входных блоков для обычного блочного шифра (2^{64} или 2^{128}), представляется уместным игнорировать тип атаки, когда противник использует метод перебор. (т.е. все пары типа $[m, E_k(m)]$). В примере 1 у нас есть $|Dom| \approx 2^{20}$, что является вполне допустимым числом для проведения атаки.

Как было показано ранее малый размер Dom (данных) является серьезной проблемой. Для предотвращения подобных атак используется настраиваемый блочный шифр (*Tweakable block ciphers*) [1].

Определение. Шифрование с сохранением формата - это настраиваемый блочный шифр с произвольным множеством Dom .

Определение. Заданы функции:

$$E, D : Keys \times Twk \times Dom \rightarrow Dom, \\ D_k^t(E_k^t(m)) = m, \quad (4)$$

где,

$t \in Twk$ (параметр блочного шифра)

$k \in Keys$ (ключ)

$m \in Dom$ (сообщение)

Какие базовые подходы существуют для построения FPE схем?

Кратное шифрование (cycle walking). Если есть набор M допустимых значений в пределах области псевдослучайных перестановок P (например, P может быть блочным

шифром типа AES), алгоритм FPE может быть создан из блочного шифра путём неоднократного применения блочного шифра, пока результат не будет одним из допустимых значений (в пределах M).

Псевдокод:

```
CycleWalkingFPE(x)
{
  if "P"(x) is an element of "M"
    return "P"(x)
  else
    return CycleWalkingFPE("P"(x))
}
```

Цикл обязательно завершится. (Потому что P идёт один за другим и множество конечное, повторное применение P образует цикл, поэтому, начиная с точки в M , цикл прекратится в M .)

Преимущество этого метода заключается в том, что элементы множества M не должны отображаться в элементы последовательности $\{0, \dots, N - 1\}$ целых чисел. Недостатком является большое количество итераций для каждой операции, если M много меньше, чем множество P . Если P — блочный шифр заданного размера, например AES, то на M накладывается жёсткое ограничение, при котором этот метод эффективен.

Prefix-cipher.

Простой способ создания FPE-алгоритма на множестве $\{0, \dots, N - 1\}$ заключается в присваивании псевдослучайного веса каждому целому числу с последующей сортировкой по весу. Веса определяются применением существующего блочного шифра к каждому целому числу. Блэк и Роговэй называют этот метод «prefix cipher».

Так, чтобы создать FPE на множестве $\{0,1,2,3\}$ с заданным ключом K , применяем AES(K) к каждому целому из нашего множества, например,

```
weight(0) = 0x56c644080098fc5570f2b329323dbf62
weight(1) = 0x08ee98c0d05e3dad3eb3d6236f23e7b7
weight(2) = 0x47d2e1bf72264fa01fb274465e56ba20
weight(3) = 0x077de40941c93774857961a8a772650d
```

Сортировка $[0,1,2,3]$ по весу даёт $[3,1,2,0]$, поэтому шифр выглядит так:

```
F(0) = 3
F(1) = 1
F(2) = 2
F(3) = 0.
```

Этот метод используется только для малых значений N . Для больших значений размер таблицы перекодировки и необходимое количество кодировок для инициализации таблицы становится слишком большим.

Сети Фейстеля - многораундовая конструкция, предназначенная для построения перестановок на множестве строк длины m : $\mathcal{M} = A \times m$, где A – алфавит.

Сеть Фейстеля нуждается в источнике псевдослучайных значений для ключей каждого раунда, и выход алгоритма AES может быть использован в качестве этих значений. Результирующая Фейстель (рис 1) конструкция надёжна, если использовано достаточное количество раундов.

Один из способов реализации FPE-алгоритма на основе сети Фейстеля и AES заключается в использовании такого количества бит на выходе AES-алгоритма, которое было бы равно длине левой или правой половины сети Фейстеля. Например, если необходимо 24-битовое значение для ключа, то можно использовать последние 24 бита выхода AES-алгоритма.

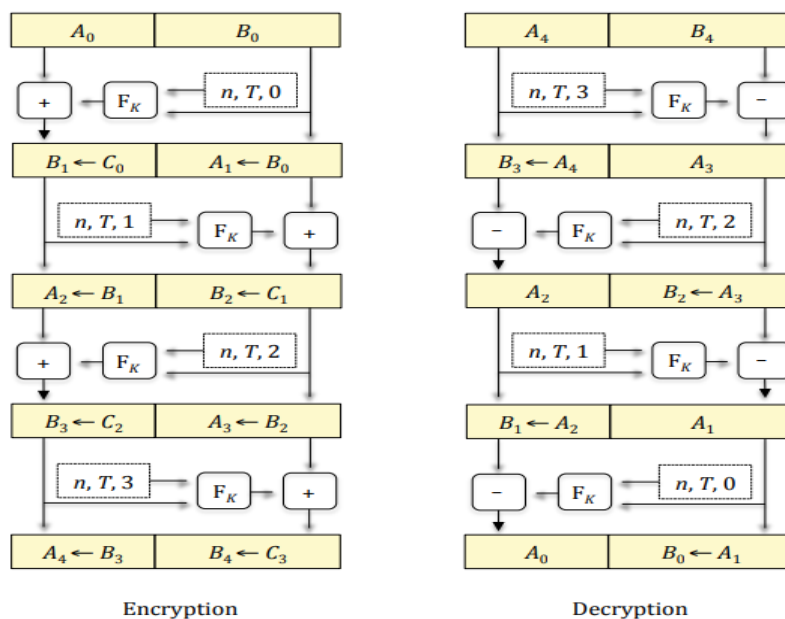

Рис 1 – «Сети Фейстеля»

Какие схемы существуют?

FFX (format-preserving, Feistel-based) определяется набором параметров:

- FF1 Стандартизирована NIST в 2016 году. Он был представлен на NIST Михиром Бэлларом из Калифорнийского университета в Сан-Диего, Филипом Рогэвэем из Калифорнийского университета, Дейвис, и Теренсом Спайсом из Voltage Security Inc. Тестовый набор предоставлен, и его части запатентованы.
- FF2 Уязвимость в 2015 году. Он был представлен на NIST Йоахимом Вэнсом из VeriFone Systems Inc.
- FF3 Стандартизирована NIST в 2016 году. Он был представлен на NIST Эриком Браером, Томасом Пайрином и Жаком Стерном из Ingenico, Франция.
- FEA-1, FEA-2 – корейские стандарты

Какие атаки успешно реализованы?

Большинство предлагаемых схем FPE, таких как стандартизированная NIST FF1 и FF3, а также корейские стандарты FEA-1 и FEA-2 основаны на Сети Фейстеля с псевдослучайными раундовыми функциями.

FPE2.

Алгоритм FPE2 состоит из двух шагов. На вход принимает 3 параметра: $t \in Twk$, $k \in Keys$, $m \in Dom$.

1. Получим для данного t секретный ключ:

$$sk = E_k(t) \in \{0, 1\}^{128};$$

2. Зашифровываем сообщение полученным ключом:

$$c = Feistel_{sk}(m);$$

Основная проблема алгоритма состоит в том, что длина ключа $|sk| = 128$ слишком короткий, чтобы гарантировать сильную границу безопасности.

Предположим, что у противника есть n шифротекстов вида:

$$c_j = Feistel_{E_k(t_j)}(m)$$

Тогда он может попробовать разные ключи $sk_j \in \{0, 1\}^{128}$ и получить

$$c'_j = Feistel_{sk_j}(m)$$

Если $c_j = c'_j$ то (с высокой вероятностью) $sk_j = E_k(t_j)$. Далее мы можем восстановить ключ для заданной t_j не зная значения k .

Если количество зашифрованных текстов $n = 2^u$, то ожидается что коллизия происходят после 2^{128-u} шагов. Несмотря на то, что атака является гипотетическим, было принято решение доработать стандарт NIST SP 800-38G без FF2, FF1 и FF3.

Структура обоих алгоритмов одинакова: сеть Фейстеля над группой $Dom = Z_M \times Z_N$, где $M \approx N$.

Алгоритм принимает на вход: $t \in Twk$, $k \in Keys$, $(A, B) \in Dom$.

Один раунд имеет форму:

$$(A, B) \rightarrow (B, A \boxplus Q),$$

где $Q \in Z_M$, $Q = PRF_k(B, t, i, params)$, i – номер раунда, $params$ – некоторая (несекретная) информация, PRF — псевдослучайная функция.

Предложение: 10 раундов сети Фейстеля достаточно для безопасности FF1 и 8 раундов для FF3.

Есть два типа атак:

1. Использовать неправильный дизайн мискирования t (характерно для FF3). Противник адаптивно выбирает открытые тексты, чтобы быть зашифровано на двух выбранных $t_1, t_2 \in Twk$.
2. Внутренняя особенность сети Фейстеля на небольших входных данных: предлагаемые количества раундов недостаточно, чтобы скрыть открытый текст статистики (небольшое смещение после одного раунда сети Фейстеля, которая можно усилить с помощью различных настроек $t \in Twk$ для одного и того же сообщение).

Краткое описание атак:

Используются следующие обозначения:

n – размер одной половины сообщения $m \in Dom$, т.е. $Dom = \{0, 1\}^{2n}$;

N – количество разных половинок сообщения, т.е. $N = 2n$;

r – количество раундов в сети Фейстеля;

q – количество запросов;

t – временная сложность;

1. Год 2016. Угроза: восстановление сообщений, общая сеть Фейстеля [2].

Ресурсы: $q_t = O(n \times N^{r-2})$ запросов шифрования на разных $t \in Twk$, 3 сообщения twk ($q_e = 3$), временная сложность $t \approx q_t$.

Комментарии:

- Противник знает шифртексты трех разных сообщения (x, x', x'') под настройками $t_1, \dots, t_q$ и восстанавливает сообщение x .
- Сообщение x' полностью известно противнику, но не имеет отношения к x .
- x'' и x имеют общую правую часть; только левая сторона x'' известна противнику.
- Атака не адаптивная; только знание открытого текста требуется.

2. Год 2017. Угроза: Полное восстановление кодовой книги для t_1, t_2 для FF3 [3]. Ресурсы:

$q_e = O(N^{\frac{11}{6}})$ шифрование запросов на двух $t_1, t_2 \in Twk$ ($q_t = 2$); временная сложность $t = O(N^5)$.

Комментарии:

- Требуется адаптивный выбор сообщений.
- Мы предполагаем, что противник может контролировать выбор $t \in Twk$. Атака не работает, если противник не имеет полного контроля над t .

Заключение

Рассмотрены разные алгоритмы и схемы построения шифрования с сохранением формата (FPE), и атаки на них. Требуется дальнейшего изучения в плане стойкости (атаки на них). Задача продвинулась в этом направлении. На практике реализованы алгоритмы шифрования с сохранением формата FF1, FF2, FF3 стандартизованным NIST. Исследовать подходы построения таких алгоритмов.

Список литературы

1. Liskov M., Rivest R., Wagner D., “Tweakable Block Ciphers”, *Journal of cryptology*, 24:3(2011), 588–613..
2. Dworkin M., Perlner R., “Analysis of VAES3 (FF2)”, *Cryptology ePrint Archive*, Report 2015/306, 2015, <https://eprint.iacr.org/2015/306>.
3. Bellare M., Hoang V. T., Tessaro S., “Message-Recovery Attacks on Feistel-Based Format Preserving Encryption”, *Proceedings of the 2016 ACM SIGSAC Conference on Computer and Communications Security*, 2016, 444–455. Hoang V. T., Miller D., Trieu N. Attacks Only Get Better: How to Break FF3 on Large Domains // *Annual International Conference on the Theory and Applications of Cryptographic Techniques*. – Springer, Cham, 2019. – С. 85-116.
4. Dunkelman, O., Kumar, A., Lambooij, E., Sanadhya, S. K. *Cryptanalysis of Feistel-Based Format-Preserving Encryption*.
5. *Cryptanalysis of Feistel-Based Format-Preserving Encryption* Orr Dunkelman¹, Abhishek Kumar², Eran Lambooij¹, and Somitra Kumar Sanadhya.
6. Алферов А.П., Зубов А.Ю., Кузьмин А.С., Черемушкин А. В. *Основы криптографии*. М.: Гелиос АРВ, 2002 – 480стр.
7. Dworkin M., “Recommendation for Block Cipher Modes of Operation: Methods for Format-Preserving Encryption”, *NIST Special Publication 800-38G*, 2016.

ВИРТУАЛЬНАЯ РЕАЛЬНОСТЬ: ОБЗОР

Кан Игорь Владиславович

Студент 2-го курса

*Международный университет Информационных Технологий
Казахстан, г. Алматы*

Аннотация

Я определяю дополненную реальность (AR) как прямое или косвенное представление в реальном времени физической среды реального мира, которая была улучшена/дополнена путем добавления к ней информации, сгенерированной виртуальным компьютером. AR является интерактивным и зарегистрированным в 3D, а также сочетает в себе реальные и виртуальные объекты.

Пол Милграм и Фумио Кишино определяют континуум «реальность-виртуальность» Милгрэма как континуум, который охватывает реальную среду и виртуальную среду, включая дополненную реальность и дополненную виртуальность (AV) между ними, где AR ближе к реальному миру, а AV ближе к чисто виртуальной среде, как показано на рис. 1.

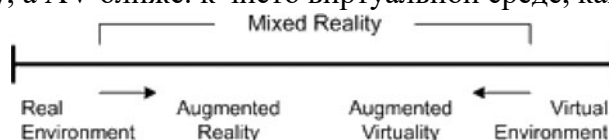

Рис.1 Континуум реальности-виртуальности Милгрэма

Дополненная реальность направлена на упрощение жизни пользователя, предоставляя виртуальную информацию не только его непосредственному окружению, но и любому косвенному просмотру реальной среды, например, потоковому видео в реальном времени. AR улучшает восприятие и взаимодействие пользователя с реальным миром. В то время как технология виртуальной реальности (VR), или виртуальная среда, как ее называет Милгрэм, полностью погружает пользователей в синтетический мир, не видя реального мира, технология AR усиливает ощущение реальности, накладывая виртуальные объекты и сигналы на реальный мир в режиме реального времени. Обратите внимание, что, в отличие от Адзумы[1], я не считаю, что дополненная реальность ограничивается конкретным типом технологий отображения, таких как дисплей с креплением на голову (HMD), и не считаю, что она ограничивается зрением. AR потенциально может применяться ко всем чувствам, усиливая обоняние, осязание и слух. Дополненную реальность также можно использовать для усиления или замены отсутствующих чувств у пользователей путем сенсорной замены, например, для улучшения зрения слепых пользователей или пользователей с плохим зрением с помощью звуковых сигналов или для улучшения слуха глухих пользователей с помощью визуальных сигналов. Адзума и др. [1] также рассматривали приложения дополненной реальности, требующие удаления реальных объектов из среды, которые чаще называют опосредованной или уменьшенной реальностью, в дополнение к добавлению виртуальных объектов. Действительно, удаление объектов из реального мира соответствует покрытию объекта виртуальной информацией, соответствующей фону, чтобы создать у пользователя впечатление, что объекта нет. Виртуальные объекты, добавленные в реальную среду, показывают пользователю информацию, которую он не может напрямую обнаружить своими органами чувств. Информация, передаваемая виртуальным объектом, может помочь пользователю в выполнении повседневных задач, таких как направление рабочих по электрическим проводам в самолете путем отображения цифровой информации через гарнитуру. Информация также может иметь просто развлекательную цель, например Wikitude или другая мобильная дополненная реальность. Существует много других классов

приложений AR, таких как медицинская визуализация, развлечения, реклама, техническое обслуживание и ремонт, аннотации, планирование пути робота и т. д.

Компьютерное зрение визуализирует виртуальные 3D-объекты с той же точки зрения, с которой изображения реальной сцены снимаются камерами слежения. Регистрация изображений дополненной реальности использует другой метод компьютерного зрения, в основном связанный с отслеживанием видео. Эти методы обычно состоят из двух этапов: отслеживания и реконструкции/распознавания. Сначала на изображениях камеры обнаруживаются реперные маркеры, оптические изображения или точки интереса. Отслеживание может использовать обнаружение особенностей, обнаружение границ или другие методы обработки изображений для интерпретации изображений с камеры. В компьютерном зрении большинство доступных методов отслеживания можно разделить на два класса: на основе признаков и на основе моделей [2]. Методы, основанные на признаках, заключаются в обнаружении связи между признаками 2D-изображения и их координатами в 3D-мировой системе координат [3]. Методы на основе моделей используют модель характеристик отслеживаемых объектов, таких как модели САПР или 2D-шаблоны объекта, основанные на различиях функций [2]. После установления связи между 2D-изображением и 3D-мировой рамкой можно найти положение камеры, спроецировав 3D-координаты объекта в наблюдаемые координаты 2D-изображения и минимизировав расстояние до соответствующих 2D-функций. Ограничения для оценки положения камеры чаще всего определяются с помощью точечных объектов. Этап реконструкции/распознавания использует данные, полученные на первом этапе, для реконструкции систем координат реального мира. Некоторые методы предполагают наличие реперных маркеров в среде или объекте с известной трехмерной геометрией и используют эти данные. Другие имеют заранее рассчитанную трехмерную структуру сцены, например, устройство AR-View Хуанга и др. [4]; однако устройство должно быть стационарным, и его положение должно быть известно. Если вся сцена заранее неизвестна, метод одновременной локализации и сопоставления (SLAM) используется для сопоставления реперных маркеров или относительных положений 3D-моделей. В случае, когда нельзя сделать никаких предположений о трехмерной геометрии сцены, используется метод Structure from Motion (SfM). Метод SfM можно разделить на две части: отслеживание характерных точек и оценка параметров камеры.

Методы отслеживания в дополненной реальности в основном зависят от типа среды, в которой будет использоваться устройство дополненной реальности, а также от типа системы дополненной реальности. Среда может быть в помещении, на улице или в комбинации того и другого. Точно так же система может быть мобильной или статической (иметь фиксированное положение). Например, если устройство AR представляет собой устройство с фиксированным положением для внешней среды, такое как устройство AR-View Хуана и др. [4], разработчики могут использовать механическое отслеживание, поскольку все отслеживаемые движения будут механическими, так как положение устройства известно. Этот тип среды и системы упрощает отслеживание среды для увеличения окружения. С другой стороны, если устройство дополненной реальности является мобильным и предназначено для использования вне помещений, отслеживание становится намного сложнее, а различные методы имеют некоторые преимущества и недостатки. Например, Нильссон и др. [5] построили систему обнаружения пешеходов для предотвращения автомобильных столкновений с использованием дополненной реальности. Их система является мобильной и наружной. Для камеры, движущейся в неизвестной среде, проблема компьютерного зрения состоит в том, чтобы восстановить как движение камеры, так и структуру сцены, используя изображение и дополнительные последовательности данных датчика. В этом случае, поскольку нельзя сделать никаких предположений о трехмерной геометрии сцены, для реконструкции сцены используется метод SfM.

Разработчики также могут использовать существующие библиотеки дополненной реальности, такие как ARToolKit. ARToolKit, разработанный в 1999 году Хирокадзу Като из Института науки и технологий Нара и выпущенный HIT Lab Вашингтонского университета,

представляет собой библиотеку отслеживания компьютерного зрения, которая позволяет пользователю создавать приложения дополненной реальности [6]. Он использует возможности отслеживания видео для расчета в режиме реального времени реального положения и ориентации камеры относительно физических маркеров. Как только известно реальное положение камеры, виртуальная камера может быть размещена в том же точном месте, а 3D-модель компьютерной графики может быть нарисована для наложения маркеров. Расширенной версией ARToolKit является ARToolKitPlus, в котором добавлено множество функций по сравнению с ARToolKit, в частности API-интерфейсы на основе классов; однако он больше не разрабатывается, и у него уже есть преемник: Studierstube Tracker. Концепции Studierstube Tracker очень похожи на ARToolKitPlus; однако его кодовая база совершенно другая, и он не является открытым исходным кодом, поэтому недоступен для загрузки. Он поддерживает мобильные телефоны с Studierstube ES, а также ПК, что делает его требования к памяти очень низкими (100 КБ или 5–10% от ARToolKitPlus) и очень быстрой обработкой (примерно в два раза быстрее, чем ARToolKitPlus на мобильных телефонах и около 1 мс на каждый кадр на ПК) [7]. Studierstube Tracker очень модульный; разработчики могут расширить его в любом случае, создав для него новые функции. При первом представлении Studierstube в [8] дизайнеры имели в виду пользовательский интерфейс, который «использует совместную дополненную реальность для объединения нескольких измерений пользовательского интерфейса: несколько пользователей, контексты и локаций, а также приложения, 3D-окна, хосты, платформы отображения, а также операционные системы». Дополнительную информацию о Studierstube можно найти в [8–10].

Хотя визуальное отслеживание теперь может распознавать и отслеживать многие вещи, оно в основном опирается на другие методы, такие как GPS и акселерометры. Например, компьютеру очень сложно обнаружить и распознать автомобиль. Поверхность большинства автомобилей блестящая и гладкая, а большинство характерных точек исходят от отражений и, таким образом, не имеют значения для оценки позы и даже иногда для распознавания [11]. Несколько устойчивых элементов, которые можно распознать, например, углы окон или колеса, чрезвычайно трудно сопоставить из-за отражения и прозрачных частей. Хотя этот пример немного экстремальный, он показывает трудности и проблемы, с которыми сталкивается компьютерное зрение с большинством объектов неправильной формы, таких как еда, цветы и большинство предметов искусства.

Недавний новый подход к достижениям в визуальном отслеживании заключался в изучении того, как человеческий мозг распознает объекты, также называемой системой человеческого зрения (HVS), поскольку люди могут распознавать бесконечное количество объектов и людей за доли секунды. Если способ распознавания вещей человеческим мозгом можно будет смоделировать, компьютерное зрение сможет справиться с проблемами, с которыми оно сталкивается.

Список литературы:

1. Azuma R, Bailiot Y, Behringer R, Feiner S, Julier S, MacIntyre B (2001) Recent Advances in Augmented Reality. IEEE, November/December
2. Zhou F, Duh HBL, Billingham M (2008) Trends in augmented reality tracking, interaction and display: a review of ten years of ISMAR
3. Lee B, Chun J (2010) Interactive manipulation of augmented objects in marker-less AR using vision-based hand interaction. *itng*, pp.398–403, 2010 Seventh International Conference on Information Technology
4. Huang Y, Liu Y, Wang Y (2009) AR-View: and Augmented Reality Device for Digital Reconstruction of Yuangmingyuan”, *IEEE International Symposium on Mixed and Augmented Reality*
5. Nilsson J, Odblom ACE, Fredriksson J, Zafar A, Ahmed F (2010) Performance evaluation method for mobile computer vision systems using augmented reality. *IEEE Virtual Reality*
6. Wikipedia, the free encyclopedia (2010)

- <http://en.wikipedia.org/wiki/Sensorama><http://en.wikipedia.org/wiki/ARToolKit>, ARToolKit
7. Schmalstieg D, Fuhrmann A, Hesina G (2000) bridging multiple user interface dimensions with augmented reality. IEEE
  8. Cooper N, Keatley A, Dahlquist M, Mann S, Slay H, Zucco J, Smith R, Thomas BH (2004) Augmented reality chinese checkers. The Australasian Computing Education Conference; Vol. 74, Proceedings of the 2004 ACM SIGCHI International Conference on Advances in computer entertainment technology, Singapore, pp 117–126
  9. Costanza E, Inverso SA, Pavlov E, Allen R, Maes P (2006) eye-q: Eyeglass Peripheral Display for Subtle Intimate Notifications. *Mobile HCI 2006*, September 13–15,
  10. Dahne P, Karigiannis JN (2002) Archeoguide: system architecture of a mobile outdoor augmented reality system. *Mixed and Augmented Reality, 2002. ISMAR 2002. Proceedings. International Symposium on*, vol., no., pp. 263–264, 2002
  11. Lepetit V (2008) On computer vision for augmented reality. *Ubiquitous Virtual Reality, 2008. ISUVR 2008. International Symposium on*, vol., no., pp.13–16, 10–13 July

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАТЫНАСТАР САЯСАТЫНДАҒЫ БАҚ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚОҒАМДАҒЫ МАҢЫЗЫ

Мауленбай Малика

Абылайхан атындағы

Қазақ Халықаралық Қатынастар

және Әлем Тілдері Университетінің

2 курс магистранты,

АҢДАПТА

Мақалада әлемдегі бұқаралық ақпарат құралдарының қоғамдық өмірге, соның ішінде халықаралық қатынастарға тигізетін ықпалы қарастырылады, Бұқаралық ақпарат құралдарының халықаралық үдерістердегі орны мен рөлі және ақпараттың таратылу жолдары сипатталады.

XX ғасырдың аяғы дипломатияның дәстүрлі әдістеріне айтарлықтай өзгерістер әкелді. Бұл көбінесе ақпараттық технологиялардың халықаралық қатынастардағы рөлінің артуына байланысты. Олар бүгінде жаһандық инфрақұрылымды құра отырып және мемлекетаралық өмірдің барлық салаларына ене отырып, әлем елдері арасындағы байланыстардың жаңа деңгейін қалыптастыруда. Дипломатия өте консервативті сала болып саналғанымен, мұндай үлкен өзгерістер оны айналып өте алмады. Әлемдік аренаның ең дамыған және белсенді ойыншыларының мысалы көрсеткендей, олардың сыртқы әлеммен қарым-қатынасында бүгінгі таңда бұқаралық ақпарат құралдарына басым рөлдердің бірі беріледі. Сарапшылар атап өткендей, егер ел қазіргі жағдайда тәуелсіз ойыншы ретінде әлемдік ақпараттық - телекоммуникациялық жүйеге кіре алмаса, онда ол өз тәуелсіздігінің бір бөлігін осыған байланысты дамыған басқа мемлекеттерге беруге мәжбүр болады. Бұқаралық ақпарат құралдарын шетелдегі қарсыластармен тиімді бәсекелесуге қабілетті жүйеге айналдыру – бұл елдің ақпараттық қауіпсіздігін қамтамасыз етіп қана қоймай, сонымен қатар сыртқы саяси мүдделерді қорғаудың тағы бір маңызды құралын құруды білдіреді.

Әлемдік қоғамдық пікір халықаралық қатынастардың маңызды факторына айналғаннан бері сыртқы саясаттағы медиа ресурстың рөлі тез өсуде. Жаһандық деңгейде әлемнің барлық аймақтарында өз мүдделерін ақпараттық қолдауды қамтамасыз ететін тетік құра алған алып елдер өздерін танылған көшбасшы ретінде көрсетті. Ондай елдер арнайы құрылған медиа құрылымдар желісі арқылы өз елінің қажетті ақпараттық имиджін қалыптастырып қана қоймай, ол үшін көптеген егеменді мемлекеттердегі ақпараттық саясатты белсенді түрде түзетеді.

Түйін сөздер: халықаралық қатынас, әлеуметтік желі, саясат, құрал, медиа, мемлекет, ақпарат.

Бұқаралық ақпарат құралдары қоғамдық пікірді қалыптастыруда және халықаралық қатынастарға әсер етуде маңызды рөл атқарады. Олар халықаралық қақтығыстар, дипломатиялық қатынастар, экономикалық және сауда қатынастары және т. б. сияқты әлемдік және аймақтық саясаттың барлық аспектілері туралы ақпаратты таратудың негізгі арналары болып табылады. БАҚ — қазіргі қоғамның маңызды институттарының бірі, ол елде және әлемде болып жатқан оқиғалар туралы халықты ақпараттандыру, білім беру және әлеуметтену, оның әртүрлі аспектілеріндегі жарнама, ойын-сауық, өнер және т. б. сияқты әр түрлі функцияларды орындайды. БАҚ қоғамның барлық салалары мен институттарына әсер етеді, оның ішінде саясат, денсаулық сақтау, білім, дін секілді сфераларды қамтиды. Жалпы айта кетсек бұқаралық мәдениет БАҚ көмегімен қалыптасады, таралады және сақталады. Олардың жалпы қоғамдық сананың қалыптасуындағы, жұмыс істеуіндегі және эволюциясындағы рөлі орасан зор. Сонымен қатар, елде және әлемде болып жатқан маңызды құбылыстар мен оқиғаларды қабылдау және түсіндіру БАҚ арқылы жүзеге асырылады. Бұл

жағдайлар бұқаралық ақпарат құралдарының саяси салаға көбірек енуі, оларды саяси процесті жүзеге асырудың маңызды құралдарының біріне айналдыру аясында ерекше өзектілігі мен маңызына ие болады. Қалай болғанда да, бұқаралық ақпарат құралдарының рөлі республика азаматының да, жалпы мемлекеттің де өмірінің ажырамас бөлігі болып табылады. Сарапшылар БАҚ-тың мынадай ерекше белгілерін атап көрсетеді:

- жариялылық, ақпараттың шексіз, үздіксіз таратылуы;
- арнайы техникалық құралдардың, аппаратуралардың болуы;
- ақпарат таратушының қабылдаушыға тигізетін әсері;
- ақпарат қабылдаушының тұрақсыз әркелкілігі.

БАҚ – бұл мемлекеттік идеология құралы. БАҚ арқылы алып мемлекеттер өз айналасындағы шағын елдердің мәдениетін басып, халқын өз аузына қаратып алуға талпынады. Сондықтан шағын елдердің өз мәдениетіне және өз ақпараттық саясатын жүргізу ісіне сақ болулары қажет. Негізгі ақпарат құралдары – теледидар, радио және баспасөз. Интернеттің қазір бұқаралық ақпарат құралына айналғаны да қызық. Интернетте жүздеген түрлі газеттер, радио және теледидар арналары бар, осылайша жаһандық аудиторияға қол жеткізеді. Бұл ақпарат құралдарының әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері, күшті және әлсіз жақтары бар. Бүгінгі күні бұқаралық ақпарат құралдарының таралуы мен оның қоғамға тұрақты ықпалы бұрын-соңды болмаған деңгейге жеткенін ерекше атап өткен жөн. Шын мәнінде, бұқаралық ақпарат құралдары дамуын жалғастыру адамдарға үнемі әсер етеді, өйткені адамдар бұқаралық ақпарат құралдарының әсеріне көбінесе тәуелді болып келеді. Бүгінгі таңда баспа және көрнекі ақпарат құралдары халықаралық деңгейде тарай алады, бұл олардың халықаралық саясатқа ықпалын арттырады, өйткені БАҚ-тың халықаралық кеңеюі арқылы олар халықаралық деңгейде қоғамдық пікірді қалыптастыра алады. Сонымен қатар, визуалды ақпарат құралдарының рөлі артуды, өйткені олар біртіндеп жаһандық медиаға айналады.

Сонымен қатар, жаңа медианың ұлттық шекарадан өтуі бұқаралық ақпарат құралдарының рөлін және оның халықаралық саясатқа ықпалын одан әрі арттырады. Осы орайда, қазіргі әлемдегі ең ықпалды бұқаралық ақпарат құралдарының бірі ретінде «интернеттің» пайда болуын атап өткен жөн. Бүгінгі таңда «әлеуметтік желі» көптеген адамдар үшін қол жетімді. Сонымен қатар, аудитория белгілі бір аймақта орналасуына қарамастан желі арқылы оңай ақпарат алмаса алады. Осылайша, интернет адамдар арасындағы физикалық және ұлттық шекараларды жойған бұқаралық ақпарат құралына айналды. Нәтижесінде олар бір-бірімен байланысып, онлайн режимде ақпарат алмаса алады.

Бұқаралық ақпарат құралдары қоғамды әлемдегі оқиғалар туралы хабардар етіп қана қоймай, әртүрлі аймақтардағы саяси және әлеуметтік жағдайларды қарастырады. Яғни, БАҚ бітімгер ретінде де, жанжал генераторы ретінде де рөл атқара алады. Кейбір бұқаралық ақпарат құралдары қоғамдағы көңіл-күйге әсер ету және басқа елдерге қабылдау немесе сенімсіздік қаупін қалыптастыру үшін ақпараттық технологияларды қолдана алады. Олар сондай-ақ ұлттық үгіт-насихат немесе популистік сын-қатерлерге бейім болса, елдер арасындағы шиеленістер мен қақтығыстарды күшейте алады. Бұқаралық ақпарат құралдары үкіметтер мен халықаралық ұйымдардың қызметіне әсер етіп, маңызды шешімдер қабылдауға және жобаларды жүзеге асыруға ықпал ете алады. Олар басқа елдердің азаматтарының құқықтары мен мүдделерін қорғау туралы диалог пен қоғамдық талқылауды ынталандыра алады, сонымен қатар экономика, білім, мәдениет, ғылым және технология сияқты әртүрлі салалардағы ынтымақтастықты күшейте алады. Осылайша, бұқаралық ақпарат құралдары әртүрлі мәдениеттер мен халықтар арасындағы ақпарат пен түсіністікке қол жетімділікті қамтамасыз ете отырып, халықаралық қатынастарда маңызды рөл атқарады. Халықаралық қатынастарға мемлекеттер мен басқа халықаралық акторлардың, мысалы, халықаралық ұйымдар, миллиардтаған долларлық корпорациялар және басқалардың өзара әрекеті кіреді. Мұндай акторлар арасындағы байланыс пен ақпарат алмасу әлемдік деңгейдегі көптеген мәселелерді шешуде үлкен маңызға ие. Бұқаралық ақпарат құралдары осындай байланысқа жетудің негізгі құралы болып табылады. Бұқаралық ақпарат құралдары

өз ақпараттарының дәлдігі мен объективтілігін бақыламаса, мемлекеттер арасындағы келіспеушіліктер мен қақтығыстарды тудыруы мүмкін. Сондықтан бұқаралық ақпарат құралдары мен халықаралық қатынастар арасындағы қарым-қатынасты, оның ішінде журналистік жұмыстың сапасы мен тәуелсіздігін арттыру арқылы қалай жақсартуға болатындығы туралы үнемі пікірталастар болып тұрады. Тұтастай алғанда, бұл өзара қарым-қатынастар халықаралық оқиғаларды объективті жариялауды және қоғамның ең жоғары мүдделерін іске асыруды қамтамасыз ету үшін БАҚ пен мемлекеттер арасындағы өзара сенім мен ынтымақтастыққа негізделуге тиіс. Яғни, бұқаралық ақпарат құралдары кәсіби этиканы ұстануы керек және шиеленісті немесе қақтығыстарды тудыру үшін өз күштерін пайдаланбауы керек, өйткені бұл стратификация мен бөлінуге әкелуі мүмкін, бұл көбінесе өте қауіпті. Бұл дегеніміз бұқаралық ақпарат құралдарының мүмкіндіктерін шебер пайдалана отырып, БАҚ елдер арасындағы оң қарым-қатынастарды қалыптастыруда, әлемдік қарым-қатынасты дамытуда және халықтар арасындағы өзара түсіністікті қалыптастыруда маңызды рөл атқара алады. Көптеген сарапшылар елдердің қоғамдық имиджін және олардың саясатын бұқаралық ақпарат құралдары арқылы қалыптастыратынын ескерген. Бұл жерде мысал ретінде Ирактағы соғысты және Иран, Солтүстік Корея сияқты мемлекеттер бейнесінің қалыптасуын айтуға болады. Жоғарыда аталған елдердің жаһандық ауқымдағы қоғамдық имиджін қалыптастыруда БАҚ маңызды рөл атқарғаны анық, бұл БАҚ халықаралық саясатқа қатысты қоғамдық пікірді қалыптастырды деген сөз.

Осылайша, жоғарыда айтылғандардың барлығын ескере отырып, бұқаралық ақпарат құралдарының дамуы қоғамдық пікірге дәйекті түрде әсер ететінін атап өткен жөн. Бүгінде бұқаралық ақпарат құралдары қоғамдық пікірге жергілікті немесе аймақтық деңгейде ғана емес, халықаралық деңгейде де ықпал етуде. Басқаша айтқанда, бүгінде БАҚ халықаралық саясат пен қарым-қатынас құралына айналды, өйткені саясаткерлер бұқаралық ақпарат құралдарын қоғамдық пікірді қалыптастыру және халықаралық қатынастардың кейбір мәселелеріне қоғамның назарын аудару үшін пайдалана алады. Екінші жағынан, интернет сияқты заманауи ақпарат құралдары әлі де адамдарға ақпарат алмасуға және халықаралық қатынастарға қатысты өз көзқарастары мен пікірлерін қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Бурдые, П. Социальное пространство: поля и практики / П. Бурдые; пер. с франц.; отв. ред. перевода, сост. и послесл. Н.А. Шматко. – М.: Институт экспериментальной социологии; СПб.: Алетейя, 2005. – 576 с.
2. Гладилин, А.В. «Язык вражды» в традиционных и новых медиа / А.В. Гладилин // Вестник Челябинского государственного университета. – 2013. – №21 (312). – С. 145.
3. Грушевицкая, Т.Г. Основы межкультурной коммуникации / Т.Г. Грушевицкая. М.: Аспект-Пресс, 2003. – С. 210.
4. Кошкарров, Н.В. Взаимодействие культур: диалог культур / Н.В. Кошкарров // Теоретический журнал «Credo». – 2003. – №7. С.37-39.
5. Лизунова, И.В. Безграничность медиапространства: будущее или реальность / И.В. Лизунова // Технологии информационного общества в науке, образовании и культуре: сборник научных статей. Труды XVII Всероссийской объединенной конференции «Интернет и современное общество». – СПб.: Университет ИТМО, 2014. – 356 с.
6. Яковлев И.П. Современные теории массовых коммуникаций. — СПб.: 2007. — 72 с., *Labush N.S., Nikonov S.B., Puiy A.S., Baichik A.V., Kurysheva Y.V. MEDIATIZATION OF THE POLITICAL PROCESS: THE NATURE AND CONDITIONS OF MANIFESTATION Man in India*. 2017. Т. 97. № 7. С. 143-153
7. Нуртазина Р.А. Политические параметры СМИ Республики Казахстан. СМИ в системе политических институтов: теория и практика. Астана. 2010.
8. Сарсенбаев А.С. Формирование информационной политики Республики Казахстан, С. 27-28

9. Абсаттаров Р.Б., Садыков Т.С. Воспитание культуры межнационального общения студентов: теория и практика. – Алматы: Гылым, 1999. С.6.

10. Абулкасова А.С., Андиржанова Г.А. Политический механизм регулирования деятельности СМИ в Республике Казахстан: материалы Международной научно-практической конференции «Центральная Азия и Казахстан в системе современных международных отношений в условиях глобализации». – Алматы, КазНУ им. Аль – Фараби, 2004. С.175.

ҚАЗАҚСТАН-ТҮРКИЯ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫ: БАҒЫТТАРЫ МЕН БОЛАШАҒЫ

Сыздық Әсем Бақытжанқызы

2 курс магистранты

*Абылайхан атындағы Қазақ Халықаралық Қатынастар және Әлем Тілдері Университеті
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.*

АҢДАТПА

Бұл ғылыми мақала Қазақстан мен Түркия арасындағы қатынастарды талдауға арналған. Екі ел арасындағы ынтымақтастықтың тарихи, саяси, экономикалық және мәдени аспектілері қарастырылады. Түркияның Қазақстан экономикасын дамытудағы, сондай-ақ мәдени құндылықтар мен білім алмасудағы рөліне ерекше назар аударылады. Екі мемлекеттің жақындасу себептері мен ынтымақтастықты одан әрі дамыту перспективалары талданады.

Кілт сөздер: Қазақстан, Түркия, қазақстан-түрік қатынастары, саясат, дипломатия, халықаралық қатынастар, ынтымақтастық, геосаяси жағдай, экономика.

Қазақстан мен Түркия арасындағы екіжақты қатынастар, біріншіден, терең мәдени, тарихи байланыстардың, бауырластықтың арқасында басталды, бұл Түркияның Қазақстанның тәуелсіздігін мойындаған алғашқы ел болуына әкелді. Екіншіден, түрік-қазақстан қатынастарының дамуы көптеген мәселелер бойынша ұстанымдардың бірегейлігіне немесе ұқсастығына негізделген; сонымен қатар, халықаралық қатынастар жүйесіндегі екі елдің жеке мүдделері де екіжақты қатынастарды нығайтуда маңызды рөл атқарды.

Халықтық дипломатия тұжырымдамасымен байланысты отандық және шетелдік ғалымдардың тұжырымдарын салыстырмалы талдау негізінде олар алған негізгі ғылыми тұжырымдар қазақстан-түрік қатынастары аясында қайта түсіндірілгенін көрсетті. Халық дипломатиясының қазақстан-түрік қатынастары мен мемлекетаралық саяси диалогқа ықпалының әдіснамалық және теориялық аспектілері ашылады, оның нәтижелері мен перспективаларына ғылыми талдау жүргізіледі. Елдер арасындағы қатынастарды дамытудың ең өзекті мәселелері талданады, оларды шешудің тиімді жолдары көрсетіледі. Қазақстан мен Түркия арасындағы саяси, әлеуметтік-мәдени қатынастардың даму үрдістері мен перспективалары айқындалуда.

Түркітілдес мемлекеттер одағы аясындағы ынтымақтастық тұрғысынан Қазақстанды қызықтыратын Түркия Республикасымен жан-жақты байланыстарды нығайтуға үлкен мән беріледі. 1991 жылдан бастап Түркия Орталық Азиядағы бәсекелес күштердің бірі ретінде аймақтағы сенімді позицияны қамтамасыз ете алды. Дегенмен, дәлірек айтсақ, Түркия Орталық Азиядағы "реттеуші" тауашасын алуға ұмтылған 90-шы жылдардағы үрдіс экономикалық қатынастарды нығайту үрдісімен алмастырылды.

Бұған дейін Қазақстанның мәдениет немесе экономика саласында өз қалауы бойынша байланыс орнатуға және дамытуға болатын достары мен серіктестерін таңдаудағы мүмкіндіктері өте шектеулі болғанын атап өткен жөн. Тәуелсіздік жағдайында Қазақстан Түркітілдес елдердің халықтарымен тарихи және мәдени байланыстарды қалпына келтіру бағытын жүргізеді, бұрын қарым-қатынасы іс жүзінде болмаған мемлекеттермен қарым-қатынас орнатады.

Қазақстанның геосаяси жағдайы мен экономикалық әлеуеті, оның стратегиялық мүдделері егемендікті, аумақтық тұтастықты және өзара қауіпсіздікті құрметтеу қағидаттары негізінде өз ортасында тұрақтылық пен тату көршілік аймағын құруға мүдделі жетекші өңірлік мемлекеттердің бірі ретінде қазіргі халықаралық қатынастар жүйесіндегі республиканың орнын айқындады.

Түркия Қазақстанның тәуелсіздігін мойындаған әлемдегі алғашқы ел болды. Қазақстан мен Түркия арасындағы қарым-қатынастардың бірегейлігі, ең алдымен, ортақ тарихқа, мәдениетке, тілге негізделген, бұл саяси, сауда-экономикалық және гуманитарлық ынтымақтастықты ерекше белсенді дамыту үшін маңызды негіз болды. Тарихи жағдайлармен бөлінген және осылайша бір-бірімен байланысын жоғалтқан Қазақстан мен Түркия халықтары XX ғасырдың соңында үзілген қатынастарды қалпына келтіруге, ынтымақтастықтың барлық деңгейлерінде, барлық салаларында көпжақты байланыстар орнатуға мүмкіндік тапты. Жаңа тарихи жағдайларда Қазақстанға аса маңызды міндет - екіжақты негізде де, көпжақты деңгейдегі өзара іс-қимылда да Түркиямен көпжақты ынтымақтастықтың барлық әлеуетін толық көлемде пайдалану міндеті қойылды.

Қазақстан мен Түркияның саяси және әлеуметтік-экономикалық дамуындағы белгілі бір айырмашылықтарға қарамастан, олардың қоғамдарының эволюциясы жолдарында екі мемлекеттің дамуына ортақ көптеген сәттер бар. Біріншісі, әрине, экономика. Түркия экономикалық даму бойынша, атап айтқанда, экономиканың түрлі секторлармен қанықтылығы бойынша Қазақстанды басып озғанымен, оның алдында іс жүзінде Қазақстан сияқты міндеттер мен проблемалар тұр. Біріншіден, бұл қазіргі экономикалық құрылымды жаңғырту. Алайда, егер Түркия Халықаралық экономикалық еңбек бөлінісінде өз орнын тапқан болса, онда Қазақстан бұл өте күрделі міндетті әлі шеше алмады.

Бұрынғы даму моделінің өзгеруіне әкелетін саяси және экономикалық реформаларды жүзеге асыру барлық дерлік постсоциалистік елдерді, соның ішінде Орталық Азия республикаларын біріктіретін жаһандық проблемалардың бірі болып табылады. Мұндай реформалардың нәтижелерінің бірі жаңа тәуелсіз мемлекеттердің кең халықаралық аренаға белсенді шығуы және бұрын олардың идеологиялық қарсыластары болған мемлекеттермен көп қырлы қатынастарды дамыту болуы тиіс. Орталық Азия мемлекеттерінің әлемдік қоғамдастықпен өзара іс-қимылы, олардың екіжақты және көпжақты қатынастары әзірге арнайы ғылыми зерттеулердің нысанасына айналған жоқ.

Екі ел арасындағы ынтымақтастық көптеген өлшемдерде дамып келе жатқанымен, Қазақстан мен Түркия алдағы жылдары анағұрлым берік әріптестік қарым-қатынас орната алатын салыстырмалы түрде аз дамыған салалар аз. Туризм, жаңартылатын энергия көздері және агроөнеркәсіптік сектор-бұл жеңіске жету сценарийлері үшін айтарлықтай әлеуеті бар үш бағыт.

Біріншіден, туризмді перспективалы бағыт ретінде атап өткен жөн. Қазақстан мен Түркия арасындағы Туризм саласындағы ынтымақтастық 1992 жылдың қазан айында Алматыда туризм саласындағы ынтымақтастық туралы арнайы келісімге қол қоюдан басталды. Екі ел арасындағы туризм саласындағы ынтымақтастық, әсіресе 1993 жылдың соңында Қазақстан-Түрік үкіметаралық бірлескен экономикалық комиссиясы құрылғаннан кейін жандана түсті. 2010 жылдардың екінші жартысынан бастап Қазақстанның жарты миллионға жуық азаматы Түркияға жыл сайын туристік мақсатта келеді. Өкінішке орай, бұл ағын өзара емес. Қазақстанға келетін түрік туристерінің саны жоғарыда көрсетілген көрсеткіштің төрттен бір бөлігін құрайды. Алайда, бұл тұрғыда үлкен әлеует бар: Қазақстан түрік халқының ата-бабаларының бір бөлігі ретінде белгілі және Түркияда қазақ мәдениетіне үлкен қызығушылық бар. Сонымен қатар, Қазақстан Алтынемел паркі, Шарын каньоны, Тянь-Шань тау жотасы, шексіз дала және т.б. сияқты табиғат ғажайыптарына толы. Стамбул

мен Түркістан сияқты жаңа әуежайлардың ашылуына байланысты екі ел арасындағы көлік мүмкіндіктерінің өсуін ескере отырып, жақын арада екі елден туристер ағыны артады деп күтуге болады.

Екіншіден, жаңартылатын энергия көздері – бұл екі ел де ынтымақтастық деңгейінің жоғарылауынан айтарлықтай пайда көре алатын тағы бір сала. Жалпы біздің экономикаларымыз сияқты, Қазақстан мен Түркия арасындағы энергетикалық қатынастар да бір-бірін толықтырумен сипатталады. Қазақстан – жаңартылатын энергия көздерінің әлеуеті зор ел. Дәстүрлі гидроэнергетикадан басқа, ел күн мен жел энергиясына да бай. Мысалы, Қазақстандағы жел энергетикасының әлеуеті оның ағымдағы электр энергиясын тұтынуынан шамамен он бір есе артық. Күн энергиясы тұрғысынан елдің әлеуетін бүкіл Еуропалық Одақпен салыстыруға болады. Осылайша, Қазақстан орта мерзімді перспективада жаңартылатын энергия көздерінің таза экспорттаушысы болуы мүмкін. Сонымен қатар, Түркия энергияға тапшы ел болып табылады және энергияға сұраныс жылына орта есеппен 6% - ға артып келеді. Түркия жаңартылатын энергия көздері мен жаңа жеткізушілерге көбірек көңіл бөлу арқылы энергия тұтынуды әртараптандыруға ниетті. Бұл тұрғыда жаңартылатын энергия екі елдің ынтымақтастыққа жақсы себептері бар жаңа салаға айналуы мүмкін. Ақырында, жаңартылатын энергия саласындағы ынтымақтастық екі елдің де жаһандық климаттың өзгеруі туралы келіссөздердегі ұстанымын нығайта алады.

Ауыл шаруашылығы - бұл екі ел де терең ынтымақтастықтан үлкен пайда көре алатын үшінші сектор. Орасан зор жер ресурстарына ие бола отырып, Қазақстан қазірдің өзінде ауыл шаруашылығы өндірісі тұрғысынан көрнекті ел болып табылады. Дегенмен, елдің әлеуеті осы уақытқа дейін жүзеге асырылғаннан әлдеқайда жоғары. Тиімді ирригациялық инфрақұрылымды және білімді персоналды кеңінен пайдаланудың арқасында Қазақстанда іргелес өңірлерде тұратын 2,5 миллиард адам үшін ауыл шаруашылығы өнімдерінің ірі экспорттаушысы болуға барлық мүмкіндіктер бар. Екінші жағынан, Түркия өзінің ауылшаруашылық секторында таза өндіріс көлемі бойынша әлемде 11-ші орында тұрған бай ауылшаруашылық тәжірибесіне ие. Түркия өзінің оңтүстік-шығыс аумағында су ресурстарын тиімді пайдалануға негізделген кешенді даму жобасын аяқтады және бөгеттер салуда, су ресурстарын басқаруда және адами әлеуетті дамытуда үлкен тәжірибе жинақтады. Ел сонымен қатар бәсекеге қабілетті бағамен заманауи ауылшаруашылық техникасын шығара бастады. Жалпы, мемлекеттік сектор тарапынан ынталандыру деңгейіне және жоғары деңгейдегі саяси ерік-жігерге байланысты Қазақстан мен Түркия бұл синергетикалық әлеуетті шындыққа айналдыра алады.

Қазақстан мен Түркия - ортақ өткені мен ортақ тағдыры бар Еуразияның екі мықты қанаты. Соңғы үш онжылдықта саясаттан экономикаға, мәдениет пен білімнен ғылымға дейінгі әртүрлі салаларда айтарлықтай прогреске қол жеткізілді. Екі ел арасындағы қатынастар мен интеграцияның үнемі өсіп келе жатқан құрылымы бізге одан әрі жақындасуға нақты үміт береді. Сонымен қатар, жақсартуға мүмкіндік бар. Жаһандық ауырлық экономикалық орталығы Азия-Тынық мұхиты аймағына ауысып жатқанда, екі ел де өздерінің мызғымас серіктестігін ескере отырып, жаһанданған, бірақ сонымен бірге әлемнің аймақтарына бөлінген алдағы сын-қатерлерге төтеп беру үшін өз әлеуетін біріктіруі керек.

Қазақстан мен Түркия арасындағы саяси қатынастар да тығыз болып қала береді. Екі ел де бір-бірін халықаралық аренада, соның ішінде Біріккен Ұлттар Ұйымы мен басқа да халықаралық ұйымдарда қолдайды.

Қазақстан мен Түркия арасындағы ынтымақтастықтың маңызды салаларының бірі экономика болып табылады. Түркия мен Қазақстан сауда-экономикалық ынтымақтастықты дамытуда. Түрік тауарлары мен қызметтері Қазақстанда жақсы беделге ие, ал мұнай, газ, металл және астық сияқты қазақстандық тауарлар түрік нарығында сұранысқа ие. Түркия

мен Қазақстан өзара сауда көлемін ұлғайту және сауда қатынастарын жетілдіру бойынша жұмысты жалғастыруда. 2020 жылы екі ел арасындағы сауданың жалпы көлемі шамамен 3 миллиард АҚШ долларын құрады, бұл өте жоғары көрсеткіш.

Ынтымақтастықтың бір саласы - энергетикалық сектор. Түркия мен Қазақстанда мұнай мен газдың мол қоры бар, бұл оларды Мұнай және газ өнеркәсібі саласындағы әлеуетті әріптестерге айналдырады. Түркия Қазақстанның осы саладағы маңызды серіктесі болып табылады, ал Қазақстандық мұнай мен газ Түркия үшін стратегиялық маңызға ие. Түрік компаниялары Қазақстандағы мұнай және газ кен орындарын игеруге және пайдалануға, сондай-ақ Қазақстанды әлемдік нарықтармен байланыстыратын мұнай құбырлары мен газ құбырларын салуға белсенді қатысады.

Сонымен қатар, Түркия мен Қазақстан көлік және логистика саласында ынтымақтасады. Түркия Қазақстаннан еуропалық және әлемдік нарықтарға жүк транзиті үшін қолайлы географиялық жағдайға ие. Қазақстан өз кезегінде Түркияға Орталық Азия ресурстарына қол жеткізуге мүмкіндік береді. Түрік компаниялары Қазақстандағы темір жолдарды, жолдар мен порттарды салуға және пайдалануға қатысады.

Қазақстан мен Түркия арасындағы теміржол көлігі саласындағы ынтымақтастықтың ұзақ тарихы бар. Алайда, соңғы жылдары елдер өз аумақтарын байланыстыратын теміржол магистральдарын жаңғыртуға көп көңіл бөлуде.

2010 жылы Қазақстан мен Түркия арасында екі елді байланыстыратын теміржол магистральдарын бірлесіп жаңғырту туралы келісімге қол қойылды. Келісім теміржол магистральдарын жаңғыртумен және дамытумен айналысатын бірлескен кәсіпорын құруды көздейді.

Сондай-ақ, Қазақстан мен Түркия мәдениет және білім саласында да белсенді ынтымақтасады. Студенттер мен мәдени бағдарламалармен алмасу екі халық арасындағы түсіністік пен құрметті нығайтуға көмектеседі. Екі ел арасындағы өзара іс-қимылдың маңызды элементі түркітілдес халықтардың мәдени мұрасы болып табылады.

Қазақстан мен Түркия қазірдің өзінде экономика, мәдениет, білім және халықаралық саясат сияқты түрлі салаларда ынтымақтасуда. 2020 жылы екі ел арасындағы сауда айналымы 3,6 млрд АҚШ долларын құрады, бұл экономикалық байланыстарды одан әрі нығайтуға елеулі ынталандыру болып табылады. Сонымен қатар, студенттер мен ғылыми-зерттеу қызметімен алмасу Қазақстан мен Түркия арасындағы өзара түсіністік пен ынтымақтастықты тереңдетуге ықпал етеді.

Қазақстан мен Түркия Орталық Азия, Кавказ және Таяу Шығыс сияқты стратегиялық маңызды өңірлерде орналасқан. Қазақстан Орталық Азияның ірі экономикасы болып табылады және мұнай, газ, уран, алтын және басқа да бай табиғи ресурстарға ие, бұл түрік компанияларын қызықтыруы мүмкін. Сонымен қатар, Түркия Таяу Шығыстағы негізгі ойыншы болып табылады және Қазақстан үшін халықаралық саясат саласындағы пайдалы серіктес бола алады.

Қазақстан Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев пен Түркия президенті Режеп Тайып Ердоған екі ел арасындағы қарым-қатынасты жоғары бағалап, ынтымақтастықты одан әрі нығайтуға шақырады. Бұл саяси басшылық Қазақстан мен Түркия арасындағы ынтымақтастықты қолдау мен ілгерілетудің негізгі факторы бола алады.

Қазақстан мен Түркия арасындағы ынтымақтастық шеңберінде Қазақстан-Түркия мұнай құбырын салу, теміржол магистральдарын жаңғырту, өнеркәсіптік аймақтарды салу және т.б. сияқты перспективалы жобалар да қарастырылуда.

Қазақстан мен Түркия арасындағы ынтымақтастықты одан әрі дамыту үшін маңызды болуы мүмкін нақты жобалардың бірі Қазақстан мен Түркияны Грузия мен Әзірбайжан арқылы жалғайтын теміржол желісін салу болып табылады. "Баку-Тбилиси-Карс" деп

аталатын бұл жоба Қазақстанды Кавказ аймағы арқылы Еуропа елдерімен және Түркиямен байланыстыратын ірі көлік жүйесін құруды көздейді.

Сондай-ақ, Қазақстан мен Түркия екі ел арасында еркін сауда аймағын құру туралы келіссөздер жүргізіп жатқанын атап өткен жөн. Бұл Қазақстан мен Түркия арасындағы экономикалық қатынастарды дамыту және сауда байланыстарын нығайту үшін маңызды қадам болуы мүмкін.

Алайда, осы жетістіктерге қарамастан, болашақта Қазақстан мен Түркияның ынтымақтастығы жаңа сын-тегеуріндерге тап болуы мүмкін. Әлемдік қоғамдастықтағы экономикалық және саяси өзгерістер екі ел арасындағы ынтымақтастықтың дамуына әсер етуі мүмкін. Бұдан басқа, басқа елдер мен өңірлер тарапынан бәсекелестік Қазақстан мен Түркияның одан әрі ынтымақтастыққа деген қызығушылығын төмендетуі мүмкін.

Жалпы, Қазақстан мен Түркия арасындағы ынтымақтастықты одан әрі дамытудың 2023-2024 жылдарға арналған перспективалары қолайлы болып қалуда. Екі ел де өздерінің экономикалық және саяси байланыстарын кеңейту бойынша жұмысты жалғастырады, сонымен қатар ынтымақтастықтың жаңа бағыттарын іздейді. Бұл екі ел арасындағы қарым-қатынасты нығайтуға және экономикалық және әлеуметтік дамудың жаңа мүмкіндіктерін жасауға ықпал етуі мүмкін.

Түркия Қазақстанның экономикалық дамуына айтарлықтай әсер етеді. Осы екі ел арасындағы энергетика, көлік, логистика, инвестициялар және сауда саласындағы ынтымақтастық Қазақстан экономикасының өсуіне және екі мемлекет арасындағы достық қатынастардың нығаюына ықпал етеді.

Осылайша, тарихи байланыстар, Ағымдағы ынтымақтастық, геосаяси жағдай, ортақ мүдделер және жоғары басшылықты қолдау негізінде келер жылдары қазақстан-түрік қатынастарын нығайту болжамдары негізделген деген қорытынды жасауға болады.

Әдебиеттер тізімі:

1. “The role of public diplomacy in the strategy of development between Kazakhstan and Turkey” / Laura Abzharova, Aliya Kaliyeva and Akbota Tokmurzayeva / 2016
2. “Turkish-Kazakh relations: an overview of mutual relations since the collapse of the Soviet Union” / Davut Han Aslan, Duygu Bozyigit / 2014
3. “Relations between Kazakhstan and Turkey: Thirty years of friendship and cooperation” / Vakur Semer / 2021
4. “Kazakhstan’s economic soft balancing policy vis-à-vis Russia: From the Eurasian Union to the economic cooperation with Turkey” / Lyailya Nurgaliyeva / 2015
5. “Trade Relations Between Turkey and Kazakhstan on the 25th Anniversary of Kazakhstan’s Independence” / Nevzat ŞİMŞE, Cengizhan CANALTAY, Hayal Ayça ŞİMŞEK / 2017
6. Қартабаева Е. Т. Түркі әлемі интеграциясы: тарихы мен қазіргі жағдайы. А., 2016 – 347 б.
7. “Internal and External Determinants of Turkey-Kazakhstan Energy Collaboration” / Remziye Yilmaz Bozkus / 2019
8. "Why Not a World City? Astana, Ankara, and Geo-Political Scripts in Urban Networks" / Natalie Koch / 2013
9. “The rise and fall of Turkey’s soft power discourse” / Yohanan Benhaïm and Kerem Öktem / 2015
10. «Турецкое сотрудничество с Казахстаном в транзите нефти в условиях геополитической нестабильности» / Николай Петров/ Постсоветский материк 4(36)/2022

11. Железнодорожный проект Карс–Ахалкалак–Тбилиси–Баку в контексте турецко-грузинских интересов/ Г.Оганнисян/ «21-й ВЕК», № 3 (23), 2012г
12. Привлечение и эффективное использование Турецких инвестиций на Казахстанском рынке Dr. UZUN ULVI Yilmaz, Prof. Dr. BORASH MİRZALIYEV / 2016
13. “The Outcomes of Cooperation of Kazakhstan and Turkey in the Field of Education” / M. Tlebaldiyeva, T. Sadikov, G. Kamiyeva, Z. Moldahmetova / 2017

ӘЛЕМДІК ЭКОНОМИКАДАҒЫ ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА БИЗНЕСТІҢ РӨЛІ

Әбугалиев Ықылас Мұхтарұлы

Магистрант

«Нархоз» университеті

Қазақстан, Алматы қ.

Түйіндеме. Қазақстандық бизнес елдің бәсекеге қабілеттілігінің негізгі факторларының біріне айналуға. Экономиканың бәсекеге қабілеттілігін арттыру проблемалары көбінесе Ұлттық экономика жүйесінің ұйымдастырушылық-экономикалық тетіктері мен жұмыс істеу нысандарын жетілдірумен байланысты. Бұл тұрғыда әлемдік экономиканың экономикалық және инновациялық дамуының маңызды ынталандырушы факторы болып табылатын шағын және орта бизнесті дамыту ерекше рөл атқарады. Шағын және орта бизнес шаруашылық жүргізуші субъектілер мен халықтың өндірістік және қаржылық ресурстарын жұмылдырады, экономика салаларын әртараптандыруға ықпал етеді, әлеуметтік нарықтық шаруашылық проблемаларын шешеді. Шағын және орта кәсіпкерліктің дамуы экономиканың қарқынды дамып келе жатқан жаһандану процесінде үлкен маңызға ие. Қазіргі әлемдік нарықтарда болып жатқан бәсекелестік пен бәсекелестіктің күшеюі шағын және орта бизнеске (ШОБ) өзінің ептілігі мен салыстырмалы түрде аз капитал сыйымдылығына байланысты нарық конъюнктурасының өзгеретін жағдайларына тезірек және оңай бейімделуге мүмкіндік береді. ШОБ кез келген елдің экономикасында маңызды рөл атқарады, өйткені ол халықты жұмыспен қамту мәселелерін шешуге ықпал етеді, экспорттық әлеуеттің өсуін және ішкі нарықты тұтыну тауарлары мен қызметтерімен толтыруды қамтамасыз ете отырып, бәсекелестікті тудырады.

Түйінді сөздер: Шағын және орта кәсіпкерлік, нарық, ресурс, фактор, процес, бәсекелестік.

Кіріспе. Әлемдік экономика Халықаралық еңбек бөлінісінің арқасында дамыды. Бұл термин белгілі бір аумақта тарихи қалыптасқан өндірістік қызмет түрлерін білдіреді, бұл тауарлар мен қызметтерді әлемдік бағадан төмен бағамен жасауға мүмкіндік береді. Елдердің тарихи қалыптасуы оларға экономикалық қызметтің белгілі бір түрлерінің бекітілуіне әкелді. Әлемдік экономиканың экономикасы ұлттық экономикалық жүйелердің жиынтығы ретінде қарастырылады. Олардың арасындағы қатынастар экономикалық, саяси, мәдени, ғылыми өзара іс-қимыл бөлігінде қалыптасады. Әлемдік экономика мыналарды қамтиды: Әлемдік экономикалық қатынастардың субъектілері ұлттық экономикалар, елдердің аймақтық топтары, мемлекеттер, халықаралық ұйымдар, Трансұлттық компаниялар және ірі кәсіпкерлер болып табылады. Жеке топ қаржылық ұйымдар, қор биржалары, халықаралық деңгейдегі экономикалық ұйымдар. Әлемдік экономика тарихи оқиғаларға, географиялық өзгерістерге және экологиялық жағдайға тікелей әсер етеді. Әлемдік экономиканың қалыптасуы көптеген елдердің нарықтық қатынастарға көшуінің табиғи процесіне айналды. Ұлттық экономикалық жүйелер жабық болуды тоқтатты, бұл халықаралық сауданың дамуына ықпал етті. Елдер арасындағы экономикалық байланыстарды нығайту қазір өндірістегі, Әлеуметтік және гуманитарлық қызметтегі күштерді біріктіруге негізделген. Елдер ғылыми және технологиялық жаңалықтар жасау үшін бірігіп, экологияны сақтау, халықтың денсаулығы және т.б. салаларда ынтымақтасады. Дамыған елдердің тәжірибесі шағын және орта бизнесті дамыту ұлттық бизнестің дамуын жалпы нығайту мен ынталандыру үшін маңызды екенін көрсетті. Егер Қазақстан

Республикасы туралы айтатын болсақ, онда шағын және орта бизнес өкілдері негізінен сауда саласында жұмыс істейді, ал олардың өңдеу өнеркәсібі мен ғылыми қызметке қатысуы 1% - дан аспайды. Статистикаға сәйкес, ҚР миллионға жуық шағын кәсіпорындар және екі жүз мыңнан астам шағын кәсіпорындар жұмыс істейді. Сондай-ақ, экономикаға 4 миллион жеке кәсіпкер тартылған. Ірі бизнесті әр түрлі міндеттемелері бар Акционерлік қоғамдар ұсынады. Бүгінгі таңда елдегі жағдай шағын бизнес өкілдері бейресми әрекет етеді. Сонымен қатар, шағын кәсіпорындар бизнесті жүргізуге ерекшеліктер қоятын бірқатар сипаттамаларға ие. Ірі кәсіпорындардан айырмашылығы, шағын меншік иесі ірі кәсіпорындарда иелері инвестор ретінде әрекет ететін өндіріс процесіне қатысады. Шағын бизнесті жүргізуге кәсіпкердің өзі қатты қатысады, ал ірі бизнесте шешімдер қабылданбайды. Шағын кәсіпорындардың капиталға, ресурстарға және өндірістің басқа факторларына қол жетімділігі шектеулі. Олар жұмыс істейтін қызметкерлерге тәуелді және негізгі мамандардың бірі кеткен жағдайда қатты зардап шегуі мүмкін. Шағын және орта бизнес олардың жұмысына жойқын әсер етуі мүмкін тәуекелдерге тап болады. Олардан айырмашылығы үлкен кәсіпорындарда жағымсыз тенденцияларды жеңу үшін жеткілікті ресурстар бар. Сонымен қатар, олар тараптан сенім тудырады шетелдік инвесторлар, мемлекеттер, демек, қаржылық қолдауға ие. Шағын және орта бизнестің қалыптасуы кез-келген ұлттық экономикада маңызды рөл атқарады. Ол жұмыс орындарын құрады, бәсекелестік ортаны қалыптастырады, сұраныстың жаңа қажеттіліктеріне тезірек жауап береді, ірі кәсіпорындардың жұмысын қамтамасыз етеді. Дамыған елдерде экономикалық саясат шағын және орта бизнесті қолдауға бағытталған. Мемлекеттік билік бизнеске қолдау көрсетеді, оны қаржылық қамтамасыз ету үшін субсидиялар бөледі. Шағын және орта бизнес шеңберінде тұтыну нарығын қалыптастыратын халықтың орта класы қалыптасуда. Алайда, ШОБ қызметінде жағымсыз жақтар мен проблемалар бар, олардың ішінде мыналарды атап өту керек: тәуекелдің жоғары деңгейі; ресурстардың шектеулілігі, мамандандырылған жабдықтардың жетіспеушілігі; кәсіби дайындықтың жеткіліксіз деңгейі; нарыққа шығудағы қиындықтар; осы бизнестің табиғатымен тікелей байланысты көптеген шағын кәсіпорындардың салыстырмалы түрде қысқа өмірлік циклі; тауарлар мен қызметтерді сату мәселелері; қолайлы шарттарда несие алуға қиындықтар; көлеңкелі қызметті жүргізу, атап айтқанда салықтан жалтару; жарнаманың кейбір түрлерінің қол жетімсіздігі және т. б.

Шет елдердің тәжірибесі көрсеткендей, ШОБ нарықтық экономиканың маңызды субъектісі болып табылады, өйткені ол көбінесе экономикалық өсу қарқыны мен ЖІӨ құрылымын анықтайды. Бұл ШОБ кәсіпорындары нарықтың жаңа сегменттерін ашатын және жаңа өндірістерді дамытатын экономиканың дамып келе жатқан салаларындағы технологиялық көшбасшылар болып табылады. Ірі бизнестен айырмашылығы, ШОБ әлемдік нарықтарға шыға алмайды және көбінесе ішкі (аймақтық) нарықтарда жұмыс істейді. Іс жүзінде ірі компаниялар шағын бизнес қызметтеріне жүгіну арқылы тиімділігі мен икемділігін арттырады. Сонымен қатар, шағын бизнес ірі компаниялармен өзара әрекеттесу арқылы жаңа нарықтарға және қосымша қаржыландыруға қол жеткізе алады. Синергетикалық әсерге жеткізуші-сатып алушының өзара әрекеттесуі арқылы ғана емес, сонымен қатар ірі және шағын бизнес арасындағы ұзақ мерзімді одақтардың нәтижесінде де қол жеткізіледі. Сонымен қатар, көптеген ірі компаниялар өздері ұсынылған аймақтардағы экономикалық жағдайды жақсарту мақсатында Шағын бизнесті қолдауды пайдалы деп санайды. Жалпы Қазақстан Республикасының заңды тұлғалары әлемдік экономикаға тікелей байланысты болып келеді.

Кесте 1 – Қазақстан Республикасының өңірлерінің шағын және орта заңды тұлғалардың көлемі

Аймақтар	2019 жыл,	2020 жыл,	Өзгерім	2021 жыл,	Өзгерім
----------	-----------	-----------	---------	-----------	---------

	сандар	сандар		сандар	
Ақмола	45 893	46 564	1%	48 544	4%
Ақтөбе	60 989	61 797	1%	65 992	7%
Алматы	121 757	123 181	1%	129 716	5%
Атырау	49 855	50 239	1%	52 031	4%
Батыс Қазақстан	43 008	43 035	0%	44 260	3%
Жамбыл	68 700	69 338	1%	71 298	3%
Қарағанды	88 990	90 196	1%	95 296	6%
Қостанай	51 559	52 495	2%	54 870	5%
Қызылорда	47 897	48 657	2%	51 063	5%
Маңғыстау	52 389	52 900	1%	56 521	7%
Павлодар	45 141	45 809	1%	46 694	2%
Солтүстік Қазақстан	29 826	30 331	2%	30 228	0%
Түркістан	140 999	140 605	0%	144 778	3%
Шығыс Қазақстан	87 278	90 453	4%	95 916	6%
Астана қаласы	142 877	144 769	1%	163 017	13%
Алматы қаласы	195 901	197 066	1%	206 109	5%
Шымкент қаласы	69 781	69 876	0%	75 314	8%
Қазақстан Республикасы	1 342 840	1 357 311	1%	1 431 647	5%

Бірінші кестеде Қазақстан Республикасының өңірлерінің шағын және орта заңды тұлғалардың 2019-2021 жылдар аралығында көлемі мен өзгерімдері көрсетілген. 2020 жылы ҚР бойынша 1 357 311 заңды тұлға болса, 2021 жылы 1 431 647 тұлғаға дейін өскен, яғни ол 5 пайызды құрайды. Қазақстанның ең үлкен қалалары бойынша Алматы қаласы 2021 жылы барлық кәсіпорындардың 14 пайызын, Астана қаласы 11 пайызын құраған. 14 облыс бойынша ең аз кәсіпорындар Солтүстік Қазақстан аймағында орналасқанын көре аламыз. Яғни бұл жерде негізгі проблема ол ҚР шет аймақтарындағы кәсіп орынның аздығын көрсетеді. Шағын және орта бизнес тек модернизация объектісі ғана емес, сонымен қатар жаңа инновациялық схемалар әкелетін, тұтынушыға неғұрлым нәзік бейімделуді көрсететін субъект болып табылады. Шағын және орта бизнес жаңа нарықтар құруы, тауарлар мен қызметтердің кең спектрін шығаруы, әлеуметтік жағдайды тұрақтандыруы, жалпы тиімділікті арттыруға ықпал етуі тиіс. Сонда шағын және орта бизнес жұмысының нәтижелері басқа қоғамдық топтар үшін оң сыртқы әсерлер болып табылады.

Сурет 1 - Қазақстан Республикасының өңірлерінің шағын және орта заңды тұлғалардың жіктелуі 2021-2022 жыл бойынша

Шағын және орта кәсіпкерлік жалпы экономиканы ұлғайтуға әкеледі, бұл осы әлемдік тәжірибеде айқын көрінеді. Көптеген елдер шағын кәсіпорындардың тиімділігін бұрыннан сезінді экономика және шағын көлемдегі қызметпен айналысатын фирмалармен байланысты көптеген мәселелерді шешуді үйренді. Шағын және орта бизнесті жоғары деңгейге шығару үшін АҚШ, Германия, Жапония сияқты елдердің тарихын қарастыру керек. Кәсіпкерлікті дамыту үшін фирмалардың сыртқы қатынастарын икемді, жылдам, инновациялық бейімдеу маңызды бола түсуде экономикалық ортаның өсіп келе жатқан белгісіздігіне ішкі орта. Кәсіпкерлер тек қана пайдалану қажеттілігін түсінеді мамандандырудың артықшылықтары, шағын фирмаларда билік ететін қызығушылық пен шығармашылықтың ерекше атмосферасы, сонымен қатар өндірістік кооперация кезінде ашылады: бірлескен ғылыми-зерттеу әзірлемелері, ауқымды үнемдеу, тәуекелді бөлу. Шағын бизнестің үлкен артықшылығы-олардың көпшілігі ірі компанияларға қарағанда жағдайларға ең қолайлы болып шықты дағдарыс кезеңдеріндегі нарықтық жағдайлар. Ірі фирмалар кейбір өзгерістерге немесе ауытқуларға тез және сезімтал емес жауап береді экономика. Шағын кәсіпорындар экономикадағы істердің жалпы жағдайының өзіндік көрсеткіші болып табылады. Шағын кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдауды талдау оның мазмұны мен формалары өте алуан түрлі екенін көрсетеді. Тән олардың ортақ ерекшелігі-осы салада ұлттық саясатты әзірлейтін орган болған кезде қандай да бір ведомствоның монополиясының болмауы және оны жүзеге асыруды үйлестіретін, осындай қолдауды алу арналарының көптігі. Шетелде формаларға да үлкен мән беріледі шағын кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдау органдары мен оның өзара кредиттеу қоғамдары, қауымдастықтар, Франчайзинг және субконтракция құрылымдары сияқты өзін-өзі ұйымдастыру институттарының өзара іс-қимылын дамыту, әлемдік экономикада ШОБ дамытудың бір бағыты болып табылады деп ойлаймын.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Несие саясаты – [Электронды ресурc] - // <https://www.e-xecutive.ru/wiki/index.php/>
2. Ұлттық банк Ресми сайты– [Электронды ресурc] - // <https://nationalbank.kz/ru>
3. Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросы Ресми сайты– [Электронды ресурc] - //<https://stat.gov.kz/official/industry/>
4. Quantitative Easing несие саясатының құралы [Электронды ресурc] –URL: <https://admiralmarkets.com/ru/>
5. Ayandibu A.O., Houghton J. The role of Small and Medium Scale Enterprise in local economic development (LED) / Journal of Business and Retail Management Research. – 2017. – 262 p.

WORD2VEC АЛГОРИТМДЕРІН ҚОЛДАНА ОТЫРЫП, ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ МӘТІНДІК АҚПАРАТТАРДЫ ӨНДЕУ

Ж.Н. Агжанова, О.Ж. Мамырбаев

2-курс магистранты, PhD доцент

Қазақ Ұлттық Аграрлық Зерттеу Университеті, Алматы, Қазақстан

Аннотация: бұл мақалада мәтіндік ақпараттарды өңдеудегі маңызды міндеттер мен мәселелер сипатталады. Word2vec құралының көмегімен семантикалық ұқсас сөздерді талдауға негізделген әдіс ұсынылады. Мұндай мәтіндерді жіктеу жасанды интеллект құруға одан әрі жақындауға мүмкіндік береді. Үлкен деректер жинағын өңдеу көп уақытты қажет ететін жұмыс, себебі деректердің үлкен көлемі ғана емес, сонымен қатар деректердің түрі мен құрылымы әртүрлі және күрделі болуы мүмкін. Қазіргі уақытта үлкен деректер мәселесін шешу үшін деректерді өндіру мен машиналық оқытудың көптеген әдістері қолданылады; олардың кейбіреулері көптеген оқыту мысалдарынан жақсы оқу алгоритмін құра алады. Алайда, деректердің өлшемділігін ескере отырып, егер оқыту алгоритмі пайдалы функцияларды таңдай алса немесе функцияның өлшемін азайта алса, тиімдірек болады. Google ұсынған және қолдайтын Word2Vec дербес алгоритм болып табылмайды, бірақ ол екі оқыту үлгісінен тұрады: үздіксіз сөздер жинағы (CBOW) және Skip-gram. Мәтіндік деректерді оқу үлгілерінің біріне енгізе отырып, Word2Vec мәтіннің үлкен бөлігі немесе тіпті бүкіл мақала ретінде ұсынылуы мүмкін сөздердің векторларын шығарады. Біздің жұмысымызда біз алдымен Word2Vec моделі арқылы деректерді оқыттық және сөздердің ұқсастығын бағаладық. Сонымен қатар, ұқсас сөздерді кластерлерге біріктіреміз және жасалған кластерлерді деректер өлшемін азайту үшін жаңа деректер өлшеміне орналастыру үшін пайдаланамыз.

Кілттік сөздер: Word2Vec, вектор, нейрондық желі, семантикалық желі, мәтіндік ақпаратты өңдеу.

Кіріспе

Пайдаланушылар әртүрлі ақпараттық арналар арқылы алатын құжаттар ағынының көшкін тәрізді өсуі пайдаланушыларға қажетті ақпаратты іздеу және талдау тиімділігін арттыру үшін жаңа шешімдерді қажет етеді. Мұндай құжаттардың көпшілігі табиғи тілдегі мәтіндер түрінде болады. Көптеген жағдайларда адам өзіне ұсынылғанның кішкене бөлігін де оқи және түсіне алмайды. Қолданыстағы құралдар көптеген жағдайларда пайдаланушыларға шектеулі көмек көрсете алады. Толық мәтінді мәліметтер базасы проблемаларды шешпейді, өйткені мәтіндермен жұмыс істеу кезінде олар көптеген шығындарға алып келеді. Мұның себебі – қазақ тілінің ерекшеліктері: сөз формаларының болуы және сөздердің еркін тәртібі.

Үлкен деректермен жұмыс істеу үшін қазіргі таңда әртүрлі алгоритмдер мен әдістердің машиналық шешімдері әзірленуде, өйткені деректер көлемі қолмен талдауға мүмкіндік бермейді. Кез келген табиғи тіл өзінше күрделі, бірегей және көп қырлы, сондықтан құжаттар мен мәтіндік ресурстардан деректерді алу алдын ала өңдеуді қажет ететін жұмыс болып табылады.

Енді мәтінді өңдеу тапсырмалары үшін көп қабатты нейрондық желілерді қолдануға негізделген терең оқыту (Deep Learning) әдісі қолданылады [1]. Бұл көріністердің бірнеше қабаттарын үйренуге негізделген машиналық оқыту алгоритмдерінің жиынтығы.

Тікелей тарату нейрондық желісі [2], мұнда екінші және одан кейінгі қабаттардың барлық нейрондық кіріс сигналдары алдыңғы қабаттың нейрондық шығыс сигналдары болып табылады. Бұл негізінен $W = Y(X)$ функциясы, ол W салмақ коэффициенттерінің мәндерімен берілген шығыс кеңістігіне кіру кеңістігін көрсетеді, сондықтан жасанды нейрондық желінің қажетті картасын жасау үшін осы картаға (X, Y) мысалдардың соңғы жиынтығында

салмағын реттейді. Оқытудан өткеннен кейін, желінің шығысындағы кіріс кеңістігінен белгілі бір x^* векторын көрсеткен кезде, қажетті шығысқа жақын шығуды алу керек [3]. Word2Vec жұмыс істеуі үшін тікелей тарату нейрондық желісін өңдеу алгоритмдері қолданылады. [4]

Мәтіндік ресурстар мен құжаттарды аналитикалық өңдеу модулінің жұмысын зерттеу барысында әртүрлі әдістер мен модельдер зерттелді. Олардың ішінде жоба мақсатына сай Word2vec сөздердің векторлық көріністерін есептеуге арналған алгоритмдер жиынтығы маңызды болып келеді.

Word2Vec – мәтіндік ресурстарды аналитикалық өңдеу үшін әзірленген модельдердің бірі [5]. Ол мәтіндік корпусты кіріс ретінде қабылдайды және өңделген мәтіндік материалдардан сөздік алғаннан кейін шығуда сөз векторларын құрайды. Жұмыс принципі сөздердің контексттері арасындағы байланыстарды табудан тұрады, өйткені ұқсас контекстегі сөздер көбінесе мағыналық жағынан жақын болуы мүмкін. Яғни, жақын контексте пайда болатын сөз векторлары арасындағы косинустық жақындықты барынша арттыру және бір-бірінің контекстінде пайда болмайтын сөздердің косинустық жақындығын азайту қажет [6].

Word2vec алгоритмдері

Word2vec-те оқытудың екі негізгі алгоритмі іске асырылды: CBOW және Skip-gram. CBOW - "үздіксіз сөз қапшығы" ағымдағы сөзді қоршаған контекстке сүйене отырып болжайтын модельдік архитектура [7]. CBOW жергілікті контекстен сөзді болжайды:

- * кірістер – one-hot өлшем сөздерінің көріністері V ;
- * жасырын қабат - сөз көріністерінің матрицасы W ;
- * жасырын қабаттың шығысы – контекстегі сөз векторларының орташа мәні;
- * шығу кезінде біз әр сөз үшін u_j бағасын аламыз және softmax аламыз:

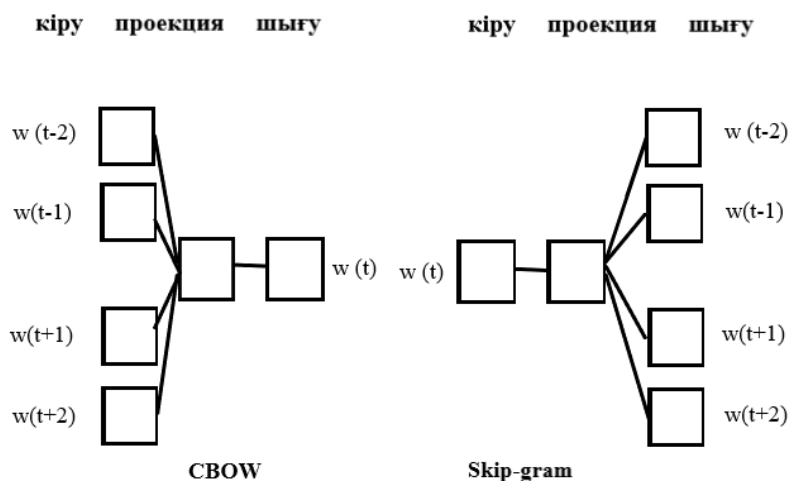
$$p(i|c_1, \dots, c_n) = \frac{\exp(u_j)}{\sum_{jt} \exp(u_{jt})} \quad (1)$$

Skip-gram басқаша әрекет етеді: ол айналасындағы сөздерді болжау үшін ағымдағы сөзді пайдаланады [8]. Skip-gram ағымдағы сөзден контекстік сөздерді болжайды:

- * әрбір контекстегі сөзді орталықтан болжау;
- * енді бірнеше мультиномдық үлестірулер және softmax әр контекстегі сөз үшін:

$$p(c_k|i) = \frac{\exp(kc_k)}{\sum_{jt=1}^V \exp(u_{jt})} \quad (2)$$

Word2vec пайдаланушысы Алгоритмдер арасында ауысу және таңдау мүмкіндігіне ие. Контексттегі сөздердің реті осы алгоритмдердің ешқайсысында нәтижеге әсер етпейді. Есептеу кезінде жасанды нейрондық желілер қолданылады. Оқу кезінде алгоритм CBOW немесе skip-gram көмегімен әр сөз үшін оңтайлы вектор құрайды.

Сурет 1. CBOW және skip-gram моделі.

$w(t)$ – берілген сөз

$w(t-2)$, $w(t-1)$ және $t.b.$ – жақын сөздер

Сөздерді векторлар ретінде ұсыну әдісі сөздерді кластерлеу және олардың семантикалық жақындығын анықтауда қолданылады, яғни мағынасы байланысты емес сөздерді бөліп, жақын сөздерді байланыстырады, бұл мәтіндерді кластерлеу және жіктеу мәселелеріне көмектеседі [9].

Алынған сөз векторларының координаталық көріністері сөздер арасындағы "семантикалық қашықтықты" есептеуге мүмкіндік береді. Дәл осы сөздердің контекстік жақындығына сүйене отырып, word2vec технологиясы өз болжамдарын жасайды. Word2vec құралы нейрондық желіні оқытуға негізделгендіктен, оның ең тиімді жұмысына қол жеткізу мақсатында, оны оқыту үшін үлкен корпустарды пайдалану қажет. Бұл болжамдардың сапасын жақсартуға мүмкіндік береді.

Векторлық кеңістікте сөздерді санау және шығару үшін семантикалық желі қажет. Семантикалық желі – бұл өзара байланысты көптеген ұғымдар жиынтығы болып табылады (сөздер мен сөз тіркестері) [10]. Семантикалық желі негізгі семантикалық жүктемені көтеретін мәтіннің жиі кездесетін сөздерін қамтиды. Әрбір тұжырымдама үшін семантикалық (ассоциативті) байланыстар жиынтығы қалыптасады, яғни мәтін сөйлемдерінде кездесетін басқа ұғымдардың тізімі.

Сөз векторының генерациясы

Біз пайдаланатын оқу деректері – бұл Кен Ланг жинаған 20 жаңалықтар тобы [11] деген танымал деректер жинағы. Деректер ұйымдастырылған және 20 жаңалықтар тобына бөлінген және әр жаңалықтар тобы sci.med және rec.autos сияқты жеке жаңалықтар доменіне сәйкес келеді. Модельді бағалау үшін оның 11 314 оқу деректерін ғана пайдаланамыз. Оқу деректерінің өлшемі тым үлкен болмаса да, ол біздің үлгімізді көрсету үшін жақсы үлгі болуы керек. Word2vec бағдарламасында оқу деректерін енгізбес бұрын оқытылатын деректердің әрбір данасы үшін тек тыныс белгілерін алып тастаймыз. Word2Vec бағдарламасын енгізуге көмектесу үшін gensim [12], яғни python кітапханасын қолданамыз. Бұл процесте алдымен барлық оқытылатын деректер негізінде сөздік құраймыз. Сөз векторларын жақсырақ құру үшін біз skip-gram моделін қолданамыз, өйткені есептеу жылдамдығын есепке алмасақ, ол CBOW-қа қарағанда жақсы оқу қабілетіне ие [13]. Оқытудан кейін әр сөзге вектор бекітіледі. Соңында жиналған векторлардың жоғары өлшемді матрицаны құрамыз. Матрицадағы әрбір жол әрбір оқу мысалын, ал бағандар жасалған сөз векторларын білдіреді. Нәтижесінде сөз бірнеше ұқсастық дәрежесіне ие, оны сызықтық есептеу арқылы есептеуге болады. Мысалы, 1,2-суретте көрсетілгендей вектор ("Хакер") – вектор ("Инженер") "Бұзу" сөзін білдіретін вектор жасайды немесе вектор ("Ұл") + вектор ("Қыз") "Жасөспірім" векторын құрады. Сөздердің ұқсастығын тексеру үшін 1-кестеде бірнеше мысалдар бар, кестеде екі ұқсас сөз және олардың косинустық арақашықтықтары көрсетілген. Мысалы, "бағдарламашы" сөзін еңгізе отырып, "бағдарламашы" векторына жақын қашықтықтағы екі ұқсас "инженер" және "дизайнер" сөздерін аламыз.

1-кесте. Сөздердің ұқсастығы

Сөздер	Сөздердің ұқсастығы			
	1-сөз	Косинустық арақашықтығы	2-сөз	Косинустық арақашықтығы
бағдарламашы	инженер	0,94	дизайнер	1,05
хакер	компьютер	1,01	бұзу	0,62
жүйе	жүйелер	0,55	механизм	0,99

Сөз векторларын қосу: мысалы 'көп' + 'банан', 'ұл' + 'қыз', 'ұлдар' + 'қыздар'

Бірінші сөзді еңгізіңіз	Екінші сөзді еңгізіңіз
ұл	қыз
жасөспірім	

Жаңа сөз

1-сурет. Векторларды қосу

Сөз векторларын азайту: мысалы 'хакер' - 'инженер'

Word A	Word B
хакер	инженер
бұзу	

Add Words

2-сурет. Векторларды азайту

Мәтіндік деректерді өңдеудің кезеңдері

Қазақ тіліне арналған мәтіндік ресурстар мен құжаттарды аналитикалық өңдеу модулі 3 кезеңнен тұрады:

1. Кіріс деректерін дайындау
2. Модельді оқыту
3. Оқытылған модельмен жұмыс

Деректерді дайындау кезеңі өз кезегінде келесі қадамдардан тұрады:

1. Корпусты дайындау.

Модельді оқыту үшін корпусты дайындау қажет. Корпус-бұл тілді зерттеу үшін негіз ретінде қолданылатын белгілі бір ережелерге сәйкес таңдалған және өңделген мәтіндер жиынтығы. Олар статистикалық талдау және статистикалық гипотезаларды тексеру, берілген тілдегі лингвистикалық ережелерді растау үшін қолданылады.

Корпус бойынша іздеу мыналарды бере алады:

- еңгізілген сөздің контексттегі ең жақын мағыналы сөздерін табу;
- белгілі бір білім саласында сөзді қолдану жиілігі;
- таңдалған сөздердің жанында жиі кездесетін сөздер;

Корпус қазақ тілінде құрастырылды. Мәліметтер әртүрлі ақпарат көздерінен жиналды, яғни дереккөздердің бірі әр түрлі танымал әдеби романдар мен ертегілерден электронды түрде жазылған мәтіндер болды. Деректерді алудың тағы бір көзі ашық интернет-ресурстар.

2. Сөздікті дайындау.

Модельді оқыту үшін сөздік дайындалуы керек. Сөздік корпустағы сөздерден тұрады. Тұрақты өрнектерді қолдану арқылы біз корпустағы барлық сөздерді кіші әріпке келтіреміз. Сөздікте кездесетін сандар немесе арнайы таңбаларды және қосымша бос орындарды жоямыз. Алдын ала өңдеуден кейін сөздікте корпустағы сөздер ғана қалатындай түрлендіреміз.

Әрі қарай екі корпус құрылады. Бірінші корпус бірнеше рет кездесетін сөздерден тұрады, екінші корпус тек бір рет кездесетін сөздерден тұрады. Сөздіктерді корпустан алғаннан кейін, олардағы сөздерді әр жолда бір сөз болатындай етіп бөлеміз. Соңғы нәтижеде жаңа сөздік аламыз.

3. Модельді оқыту

Модельді оқыту үшін келесі параметрлерді орнатамыз:

- Векторлардың өлшемдік белгісіне 100;
- Ағымдағы және болжамды сөз арасындағы максималды қашықтық 5;
- Оқытудың минималды деңгейі 1;
- Шекті кесу жиілігі 4 сөз;

4. Оқытылған модельмен жұмыс.

Нейрондық желі (НЖ) арқылы оқытылады және оқытылған модельмен жұмыс істеу үшін оған word2vec қосу:

```
model_new = gensim.models.Word2Vec.load("word2vec.model")
```

Нәтижелер

Алынған оқытылған модельдің нәтижесінде ұқсас сөздерді мағынасы бойынша іздеуге болады. Модельдің неғұрлым тиімді жұмыс істеуі және жақсы нәтижелерге қол жеткізу үшін қазақ тілінде үлкен бір тілді корпустарды қажет етеді, өйткені Word2vec нейрондық желіні оқытуға негізделген.

Енгізу үшін бір сөзді де, бірнешеуін де орнатуға болады. Астындағы бөлімде модельдің жұмысының мысалы көрсетілген.

Бір сөзге арналған оқу нәтижесі:

```
w1 = "бағдарламашы"
```

```
print(model_new.wv.most_similar(positive=w1))
```

```
[('жүйенің', 0.31797584891319275), ('ақпараттық', 0.3034808933734894), ('мұғалім', 0.3015673756599426), ('интерфейс', 0.29459118843078613), ('мәліметтер', 0.2904875576496124), ('бидайбеков', 0.29035961627960205), ('класы', 0.2900049090385437), ('құрылады', 0.2818758487701416), ('оқу', 0.2713266909122467)]
```

Екі сөзге арналған оқыту нәтижесі:

```
w1 = "бағдарламашы"
```

```
w2 = "компьютер"
```

```
print(model_new.wv.most_similar(positive=[w1,w2]))
```

```
[('білім', 0.8830541372299194), ('жедел', 0.8826733827590942), ('құрылысшы', 0.8825662136077881), ('ғылым', 0.8825011253356934), ('техникалық', 0.8820644617080688), ('инженерлік', 0.8819122910499573), ('графика', 0.7517844438552856), ('инновациялық', 0.7422516942024231), ('тәжірибелік', 0.7367164492607117), ('оқыту', 0.7349735498428345), ('анықтамалық', 0.7348966002464294)]
```

Кез-келген сөздің оң немесе теріс мағыналылығын анықтау нәтижесі:

```
t = "қол жұмсады"
```

```
data = tokenizer.texts_to_sequences([t])
```

```
data_pad = pad_sequences(data, maxlen=max_text_len)
```

```
print(sequence_to_text(data[0]))
```

```
result = model.predict(data_pad)
```

```
negative_neurons: 0.86859965
```

```
positive_neurons: 0.13140039
```

Word2vec жобасының әдістерін қолдану сөздердің пайда болу жиілігін есептеу арқылы бізді қызықтыратын ұқсастықтардың нақты сандық бағасын алуға мүмкіндік берді. Нәтижелер модульдің мүмкіндіктерін көрсетеді және кейінірек мәтіндердің мағынасын талдау әдістерін нақтылауды және қосуды қажет ететін проблемалық аймақтарды анықтайды. Болашақта нейрондық желіні оқытуға негізделген word2vec негізіндегі модельдің тиімдірек жұмыс істеуі үшін корпус көлемін ұлғайту жоспарлануда. Корпустың үлкен көлемі іздеу сапасын арттыруға мүмкіндік береді.

Қорытынды

Бұл мақалада Word2Vec модельін үлкен көлемді деректерді өңдеуге қолдандық. Ауқымды оқыту деректерімен жұмыс істеу кезінде деректердің үлкен өлшемі мәселесін ескере отырып, Word2Vec ұқсас деректерді кластерлеу әдісін ұсынады. Бұл стратегияны деректердің өлшемін азайту үшін пайдалануға болады. Деректердің өлшемін азайтуға жету үшін біз екі әдісті қолданамыз. Бір жағынан, сөз векторларын құру үшін оқыту деректерін Word2Vec-ке жібереміз. Әрбір сөз векторына сызықтық есептеуді қолдану арқылы мағыналық байланысты сөздерді таба аламыз. Екінші жағынан, кластерлеу алгоритмін қолдана отырып, ұқсас сөздерді топтастырамыз. Берілген k мәндері бойынша k кластерлерін құрамыз. Сонымен, сөздік қорымен сөз векторларын құрудың орнына әр кластердің

мазмұнына негізделген сөз векторларын жасаймыз. Бұл стратегия деректердің көлемін азайтады және көп класты жіктеуді жылдамдатады. Жаңа деректердің көлемі оқу деректерінен оқытуға әсер етпестен немесе тіпті оқу қабілетін жақсартпай, машиналық оқыту тапсырмасын орындауға кететін уақыт құнын азайтады. Сондықтан, бұл модель үлкен деректермен жұмыс істегенде өте пайдалы.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Deep Learning. URL: <http://deeplearning.net/>
2. Learning Stochastic Feedforward Neural Networks. URL: <http://www.cs.toronto.edu/~tang/papers/sfnn.pdf>
3. Introduction to Deep Neural Networks. URL: <http://deeplearning4j.org/neuralnet-overview>
4. Word2Vec Project URL: <https://code.google.com/archive/p/word2vec/>
5. Word2Vec. How does it work URL: <https://code.google.com/archive/p/word2vec/>
6. Хайкин С. Нейронные сети. Полный курс 2-е изд. Пер. с англ. — М.: Издательский дом “Вильямс”, 2006/ С.55
7. Word2Vec. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Word2vec>
8. <https://ru.megaindex.com/support/faq/word2vec>
9. Webvectors. URL: <https://rusvectors.org/ru/about/>
10. Семантикалық желі. https://ru.wikipedia.org/wiki/Семантическая_сеть
11. K. Lang, “20 newsgroup data set”. Available at: qwone.com/~jason/20Newsgroups/. [Accessed 30-Sep-2015]
12. P. Sojka, Proceedings of the LREC 2010 Workshop on New Challenges for NLP Framework. ELRA, Valletta, Malta, 2010, pp.45-50.
13. T. Mikolov, K. Chen, G. Corrado, J. Dean, “Efficient Estimation of Word Representations in Vector Space,” Proc. Workshop at ICLR, 2013.
14. Gensim. URL: <https://en.wikipedia.org/wiki/Gensim>

ПОНЯТИЕ «ИНВАЛИД» КАЗАХСТАНСКОМ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ И ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ ДРУГИХ СТРАН

Касен Ансаган Канаткызы

Магистрант 2 курса,

Международный университет Астана,

Казахстан, г. Астана

Республика Казахстан ратифицировал в 2015 году Конвенцию о правах инвалидов (далее – Конвенция) принятой Генеральной Ассамблеей Организации Объединенных Наций (далее – ООН) в Нью-Йорке 13 декабря 2006 года и подписав Факультативный протокол к Конвенции о правах инвалидов (далее – Протокол) приняла на себя обязательства по имплементации международных стандартов, по реализации экономических, гражданских, социальных и культурных прав лиц с инвалидностью без дискриминации и наравне с другими. Ратификация Конвенции подразумевает намеренность государства создавать необходимые условия и среду для полноценной жизни инвалида как полноправного члена общества. В Конвенции используется термин «Persons with disabilities», что дословно переводится как «люди с инвалидностью» [1]. В целях по улучшению качества жизни лиц с инвалидностью и исключения дискриминации по отношению к инвалидам Министерством труда и социальной защиты населения Республики Казахстан не раз выносилось на обсуждение концепции проектов поправок в нормативные правовые акты нашей страны, чтобы заменить понятие «инвалид» на «лицо с инвалидностью». Считается, что данное было направлено прежде всего, на то что, обществу следует обращать внимание, что болезнь не определяет личность, т.е. говоря о какой-либо личности, в первую очередь необходимо указать, что это человек и только после этого на его особенности.

Визитом Специального докладчика ООН по правам инвалидов Каталина Девандес Агилар по приглашению правительства нашей страны в 2017 году, было сказано о необходимости привести нормы национального законодательства в соответствии с положениями Конвенции [2, с.16]. Вместе с этим, Национальный план по обеспечению прав и улучшению качества жизни лиц с инвалидностью в Республике Казахстан до 2025 года, утвержденный постановлением Правительства Республики Казахстан от 28 мая 2019 года № 326, предусматривает реализацию принятых Республикой Казахстан обязательств в связи с ратификацией Конвенции и формирование инклюзивного общества через создание благоприятной среды для всех уязвимых групп в рамках социальной модернизации Казахстана до 2030 года [3]. В соответствии с этим проектом планировался отказ от термина «инвалид» и замена его на «люди с особыми потребностями», а также ряд различных мер по улучшению благосостояния инвалидов.

Все вышеуказанное привело к тому, что Законом Республики Казахстан от 27 июня 2022 года № 129-VII ЗРК «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам улучшения качества жизни лиц с инвалидностью» были внесены изменения в 75 законодательных актов, в том числе в 11 кодексов и 64 закона. Это изменение было внесено в целях уважения к правам людей с ограниченными возможностями, чтобы отказаться от устаревшей терминологии и

использовать более уважительное обозначение их статуса. Замена термина «инвалид» на «лицо с инвалидностью» в Республике Казахстан имеет ряд положительных последствий:

1. Уважение к правам человека: Использование термина «лицо с инвалидностью» является более уважительным и обращается к человеку не как к его недостатку, а как к личности, у которой есть права и достоинство.
2. Инклюзия: Новый термин отражает более современное и инклюзивное понимание, которое помогает людям с ограниченными возможностями чувствовать себя более интегрированными в общество.
3. Снижение стигмы: Отказ от использования устаревшей терминологии помогает снизить стигму и дискриминацию, связанные с термином «инвалид», и способствует более полному включению людей с ограниченными возможностями в общество.
4. Осознание потребностей: Новый термин отражает более точное описание статуса и потребностей людей с ограниченными возможностями и способствует более эффективному оказанию им помощи и поддержки.
5. Соответствие международным стандартам: Использование термина «лицо с инвалидностью» соответствует международным стандартам, установленным в Конвенции. Новый термин отражает более современное и инклюзивное понимание и помогает снизить стигму и дискриминацию, связанные с термином «инвалид».

На сегодняшний день, понятие «инвалид» не содержится в законодательной базе Республики Казахстан, вместо него внесено понятие «лицо с инвалидностью». Закон Республики Казахстан от 13 апреля 2005 года № 39-III «О социальной защите лиц с инвалидностью в Республике Казахстан» (далее – Закон о социальной защите лиц с инвалидностью) регулирует общественные отношения в области социальной защиты лиц с инвалидностью в Республике Казахстан и определяет правовые, экономические и организационные условия обеспечения социальной защиты лиц с инвалидностью, создания им равных возможностей для жизнедеятельности и интеграции в общество [4]. Ранее, до 2022 года, в Законе о социальной защите лиц с инвалидностью содержалось понятие «инвалид», как было указано выше, и даже сам закон звучал как «О социальной защите инвалидов в Республике Казахстан». В нем, под понятие «инвалид» понималось лицо, имеющее нарушение здоровья со стойким расстройством функций организма, обусловленное заболеваниями, увечьями (ранениями, травмами, контузиями), их последствиями, дефектами, которое приводит к ограничению жизнедеятельности и необходимости его социальной защиты [5].

Наряду с этим, стоит отметить, что и в международной практике наблюдается тенденция признания равенства прав инвалидов на полноценную жизнь в обществе и создание государствами соответствующих условий для реабилитации и социальной интеграции инвалидов в общество, в связи с чем вносятся соответствующие изменения в законодательства. Такие страны, как Молдова, Литва, Эстония, Киргизия, Украина термин «инвалид» заменили на «лицо с ограниченными возможностями», «человек с недугом», «лицо с особыми потребностями», «лицо с ограниченными возможностями здоровья», «человек с инвалидностью».

В 2010 году Республика Молдова ратифицировала Конвенцию, после ее подписания Молдова ввела запрет на дискриминацию людей по признаку ограничения возможностей. В 2018 году Молдова приняла закон, который изменяет терминологию, используемую для описания людей с ограниченными возможностями. Теперь вместо термина «инвалид» в официальных документах и коммуникации используется термин «лицо с ограниченными

возможностями» [6]. Это изменение направлено на более уважительное и справедливое отношение к людям с ограниченными возможностями. В Конституции Молдовы термин «инвалид» был заменен на лицо «с ограниченными возможностями», соответствующие изменения в статьях 50 и 51 Конституции были утверждены депутатами в окончательном чтении. По словам депутатов, Конституция была изменена «с целью обеспечения и продвижения равных условий для всеобъемлющей реализации основополагающих прав и свобод лиц с ограниченными возможностями».

В декабре 2017 года Верховная рада Украины законодательно заменила термин «инвалид» на «человек с инвалидностью» - как раз для того, чтобы привести украинские законы в соответствие с конвенцией, принятой Генассамблеей ООН в 2006 году и вступившей в силу в мае 2008 года [7].

Согласно международному опыту, другие страны, ратифицировавшие Конвенцию, изменили в законодательстве термин «инвалид» на «лицо с ограниченными возможностями» (Англия, Франция, Китай, Испания), также страны Евразийского экономического союза (Таджикистан, Беларусь) [8].

В Англии Конвенция была ратифицирована в 2009 году. Однако, в законодательстве Англии не было формального изменения термина «инвалид» на «лицо с ограниченными возможностями». Вместо этого, в Англии широко используется термин «people with disabilities» (люди с ограниченными возможностями), который включает в себя различные формы ограничений и не является узкоспециализированным термином. Однако, правительство Англии признает важность использования уважительных и недискриминационных терминов при обращении к людям с ограниченными возможностями. В рамках национальной политики по инклюзивности и социальной защите, Англия поддерживает принципы Конвенции и старается обеспечить равные возможности для всех граждан, включая людей с ограниченными возможностями.

Однако, среди стран постсоветского пространства, есть страны, например, Российская Федерация, которая по сей день оставила в своем законодательстве понятие «инвалид», несмотря на то, что также является участником Конвенции еще с 2012 года [9]. Правовое понятие инвалидности закрепляется в части первой статьи первой Федерального Закона «О социальной защите инвалидов в Российской Федерации» №181-ФЗ от 24 ноября 1995 года под «инвалидом» понимается «лицо, которое имеет нарушение здоровья со стойким расстройством функций организма, обусловленное заболеваниями, последствиями травм или дефектами, приводящее к ограничению жизнедеятельности и вызывающее необходимость его социальной защиты» [10]. По смыслу данного определения основным сущностным признаком инвалидности является стойкость расстройств функций организма, приводящая к ограничению жизнедеятельности человека. Данный признак позволяет проводить различие между инвалидами и временно нетрудоспособными лицами [11, с.83]. Также в Азербайджане официально используется в законодательстве и в повседневной речи термин «инвалид». В стране есть Федерация организаций инвалидов Азербайджана, которая защищает права людей с ограниченными возможностями, и эта организация также использует термин «инвалид». Однако в последнее время в Азербайджане наблюдается увеличение количества обсуждений и инициатив по замене термина «инвалид» на более уважительный и не дискриминационный.

В частности, в 2021 году в Азербайджане была создана рабочая группа создала рабочую группу по формированию и совершенствованию банковских услуг для лиц с ограниченными

возможностями [12]. В прессе можно заметить, как используется термин «с ограниченными возможностями», в связи с чем, можно полагать, что Азербайджан, как и многие другие страны, осознает важность уважительного обращения к людям с ограниченными возможностями и постепенно движется в направлении замены устаревших и дискриминационных терминов на более современные и уважительные.

Таким образом, несмотря на это, что многие страны в мире идут к тому, чтобы заменить на законодательном уровне понятие «инвалид» на другое понятие, в настоящее время, можно заметить, что этот устоявшийся термин является привычным для большинства людей и часто употребляется в прессе и публикациях, в том числе и официальных материалах международных организаций. В связи с этим, можно сделать вывод, что эта тенденция в международной практике по устранению дискриминационных терминов в законодательстве относительно лиц с инвалидностью действительно важна, так как она может благоприятно отразиться на общественно-политической обстановке в стране и определит межведомственный подход в реализации прав лиц с инвалидностью, но нельзя забывать о том, что важно менять не только законодательство, но и отношения общества.

Список литературы:

1. Convention on the Rights of Persons with Disabilities, 2006 [<https://www.un.org/esa/socdev/enable/rights/convtexte.htm#convtext>] – дата обращения 07.04.2023 г.
2. A/HRC/37/56/Add.2: Report of the Special Rapporteur on the rights of persons with disabilities on her mission to Kazakhstan - Note by the Secretariat, 19 January 2018 [<https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G18/014/75/PDF/G1801475.pdf?OpenElement>] – дата обращения 07.04.2023 г.
3. Постановление Правительства Республики Казахстан от 28 мая 2019 года № 326 «Об утверждении Национального плана по обеспечению прав и улучшению качества жизни лиц с инвалидностью в Республике Казахстан до 2025 года» [<https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900000326>] – дата обращения 07.04.2023 г.
4. Закон Республики Казахстан от 13 апреля 2005 года № 39-III «О социальной защите лиц с инвалидностью в Республике Казахстан» [<https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z050000039>] – дата обращения 08.04.2023 г.
5. Закон Республики Казахстан от 13 апреля 2005 года N 39 «О социальной защите инвалидов в Республике Казахстан» (Архивная версия) [https://adilet.zan.kz/rus/archive/docs/Z050000039_/01.01.2022] – дата обращения 08.04.2023 г.
6. В Молдове больше нет инвалидов. [<https://www.kp.md/online/news/3306264/>] – дата обращения 08.04.2023 г.
7. Наталия Зотова "Инвалиды" - правильное слово? Как говорить, чтобы не обидеть [<https://www.bbc.com/russian/news-45667220>] – дата обращения 08.04.2023 г.
8. Концепция проекта Конституционного закона Республики Казахстан "О внесении изменений и дополнений в Конституционный закон Республики Казахстан "О судебной системе и статусе судей Республики Казахстан" [<https://legalacts.egov.kz/npa/view?id=8982239>] – дата обращения 08.04.2023 г.
9. Status of Treaties [https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?src=IND&mtdsg_no=IV-15&chapter=4&clang=en] – дата обращения 08.04.2023 г.

10. Федеральный Закон «О социальной защите инвалидов в Российской Федерации» №181-ФЗ от 24 ноября 1995 года [<https://docs.cntd.ru/document/9014513>] – дата обращения 08.04.2023 г.
11. Гайбатова К.Д., Орцханова М.А. Юридическое значение инвалидности в российском законодательстве // Юридический вестник ДГУ. 2017. № 3. С.83–87.
12. В Азербайджане создана рабочая группа для улучшения банковского обслуживания лиц с инвалидностью. [<https://media.az/economy/1067895587/v-azerbaydzhane-sozdana-rabochaya-gruppa-dlya-uluchsheniya-bankovskogo-obsluzhivaniya-lic-s-invalidnostyu/>] – дата обращения 08.04.2023 г.

“Международный научный журнал АКАДЕМИК”

№ 2 (215), 2023 г.

АПРЕЛЬ, 2023 г.

**В авторской редакции
мнение авторов может не совпадать с позицией редакции**

Международный научный журнал "Академик". Юридический адрес:
М02Е6В9, Республика Казахстан, г.Караганда

Свидетельство о регистрации в СМИ: KZ12VPY00034539 от 14 апреля 2021 г. Журнал
зарегистрирован в комитете информации, министерства информации и общественного
развития Республики Казахстан, регистрационный номер: KZ12VPY00034539

Web-сайт: www.journal-academic.com

E-mail: info@journal-academic.com

© ТОО «Международный научный журнал АКАДЕМИК»

